

Osmanlı Ekonomisi'nde Çerçeve, Problem ve Zihniyet

Gökhan Oruç Önalın¹

Özet

Tarih bir taraftan geçmiş dönemlerdeki zaman dizinsel olaylar bütününi ifade ederken diğer taraftan öznesini insan ve toplumların oluşturduğu bu olayları neden ve sonuç ilişkisi çerçevesinde açıklamaya çalışan bir bilimdir. İnsanların üretim-bölüşüm ve harcama ilişkilerinin pratikteki karşılığı ekonomi olarak adlandırılırken, iktisat bilimi bu maddî temellerin işleyişinden kaynaklanan sorunları çözmeye odaklanır. Bu doğrultuda, insanların iktisadî istekleri ile bu istekleri karşılamaya yarayan kaynaklar arasında dengeli bir karşılık bulmaya çalışır. İktisat tarihi ise tarih ve iktisat biliminin kesişim kümesinde yer alır ve geçmiş dönemlerdeki iktisadî faaliyetler ile bu faaliyetler üzerine inşa edilen kurumları uzun dönemli bir bakış açısı takınarak inceler. Burada uzun dönemli bakış açısının önemi, siyasî olayların kısa dönemli karakterine karşılık, iktisadî değişim ve eğilimlerin seyre oturabilmesinin uzun dönemde mümkün olmasında saklıdır. Ortak noktaların çokluğuna rağmen iktisat tarihi, tarihin zaman diziliminde iktisat biliminin karakteristiği çerçevesinde varlık bulan meseleleri incelediği için tarih biliminin değil iktisat biliminin bir alanıdır.

Genel bir yaklaşımla dünya ekonomisinin tarihi yazılabileceği gibi coğrafya vb. gibi belirli alt kırılımlar gözetilerek öznel iktisat tarihleri de kaleme alınabilir. Osmanlı – Türkiye iktisat tarihi çalışmak da bu türdendir. Özellikle doğrusal yaklaşımçı iktisadî gelişme teorilerinin geçerliliğinin zedelenmesi Osmanlı - Türkiye iktisat tarihi çalışmalarının önemi daha da belirgin bir hâle getirmiştir. Türkiye iktisat tarihi araştırmalarının başlangıç noktası Anadolu Selçuklu Devleti (1075) dönemine kadar geri götürülebilir. Böylece Türkiye iktisat tarihi çalışmaları Osmanlı öncesi dönem, Osmanlı dönemi ve Cumhuriyet dönemi şeklinde üç ana kırılımda vurgulanabilir. Bu geniş zaman aralığında ağırlık Osmanlı dönemine ait olduğu için Osmanlı iktisat tarihine

1 Doktor Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, gokhanoruconalan@karabuk.edu.tr, 0000-0002-6290-414X

ayrı bir parantez açmak önemlidir. Osmanlı iktisat tarihi sahası hakkında çalışma yapmak, Osmanlı iktisadî sistemini anlamak ve bu sistemin çevresinde işleyen iktisadî pratiklerin karşı karşıya kaldığı problemleri ve bu problemleri ortadan kaldırmak adına gerçekleştirilen değişim ve dönüşümleri neden – sonuç ilişkisi bağlamında açıklayabilmekle mümkündür. Bu çalışmanın amacı birinci adıma yöneliktir. Çalışma, Osmanlı toplumunun maddî temellerine bütüncül bir bakış açısı ile yaklaşarak Osmanlı iktisadî sisteminin anahatlarını çerçeve, problem ve zihniyet meselesi bağlamında ortaya koymayı amaçlar. Bu amaç doğrultusunda maddî olarak temellendirilebilen tarihî olayların yorumlanmasında iktisat biliminin analiz araçlarından yararlanılırken tündengelim akıl yürütme faaliyeti, erişilen bulgular yorumlanarak genel sonuçlara varılırken ise tümevarım akıl yürütme faaliyeti benimsenmiştir.

1. Çerçeve

Tarih, insanların toplum içerisindeki yaşamını maddî ve manevî etkileşim çerçevesinde zaman dizinsel olarak açıklamaya çalışan bir bilimdir. Tarih bilimini genel ve özel tarih olarak iki başlığa ayırmak mümkündür. Genel tarih asıl olarak Avrupa tarihi esas alınarak ilkçağ, ortaçağ, yeniçağ ve yakınçağ şeklinde dört dönemde incelenir. Özel tarih ise toplumların, ülkelerin, şehirlerin, önemli olayların, kurumların veya bilim alanlarının tarihini ifade eder. Selçuklu tarihi, Osmanlı tarihi, para tarihi vb. yaklaşımlar özel tarihin örnekleridir (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 29-30). Tarih biliminin kaynaklarını sözlü kaynaklar, yazılı – çizili – sesli – görüntülü kaynaklar ve müzeli malzemeler olmak üzere üç başlıkta irdelemek mümkündür. Ancak her bir kaynaktan yararlanmadan önce kaynakların gerçekliğinin ve üzerinde herhangi bir oynama yapıp yapılmadığının tespit edilmesi gerekir. Bunun için iç tenkit ve dış tenkit olmak üzere iki aşama yürütülür. Kaynakların iç tenkidi tarihî kaynağın güvenilirliğini belirlemeye yönelik olup yazarın tenkidi, olayların tenkidi ve eserin değerinin tespit edilmesi aşamalarından oluşur. Kaynağın gerçekliğinin anlaşılması adına yürütülen dış tenkid ise eserin tanıtıcı başlıklarının belirlenmesi, orjinalliğin tespit edilmesi, varsa en iyi nüshaya erişilmesi ve belgelerin tenkidi aşamalarından oluşur (Kütükoğlu, 2020).

Genel bir yaklaşımla tarih bilimini nedenlerin, sebep ve sonuçların incelenmesi şeklinde tanımlamak mümkündür. Tarihçiye düşen “neden oldu” sorusunu sormak ve bu sorularına cevap bulmaktır (Carr, 2018, s. 145). Bu bağlamda tarihî olaylara nedensellik ilişkisi çerçevesinde sağlıklı bir yorum getirebilmek adına tarihçiden beklenen, kaynakların ait olduğu dönemin dinî, kültürel, sosyal, siyasî ve iktisadî koşullarını bilmesidir. Tarihçilerden tam bir tarafsızlık beklemek mümkün değildir. Ancak tarihçi, araştırmalarında yararlandığı kaynaklara ve bu kaynakları hazırlayanlara karşı

eleştirel bir tavır koymazsa, tarihi geçmişteki belirli bir kesimin penceresinden yazmak ve yorumlamak yangılıgısına düşecektir (Pamuk, Osmanlı - Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, 2021, s. 13). Burada önemli olan yaklaşım tarzını belirtmek ve neden-sonuç ilişkilerini yorumlarken eleştirel bakış açısını korumaktır. Tarihî olayları sadece arşiv belgelerinden yola çıkarak yazmak mümkün değildir. İncelenen belgelerin özel bir zaman dilimine ve mekâna ait olabileceği unutulmamalıdır. Tarihin sentezinde sıkça düşülen yanlışlardan bir diğeri ise belirli toplumların özgünlüğü çerçevesinde ortaya konulan teori ve modelleri kullanarak başka bir toplumu ve o toplumun tarihini yorumlamaya çalışmaktır (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018). Bu aşamaya kadar anlatılanlar tarih biliminin tanımı, kaynakları, kaynakların tenkidi, yorumlanması ve sentezi üzerinedir.

İktisat tarihi, tarih ve iktisat biliminin kesişiminde yer aldığına göre iktisat biliminin de çerçevesinin çizilmesi gerekir. İktisat biliminin karakteristiğini ortaya koyabilmek için öncelikle ekonomi ve iktisat ayrımını vurgulamak gerekir. Ekonomi (economy), insanların ve toplumların varlık gösterdikleri ilk andan itibaren karşılıklı etkileşim içerisinde biçimlenen kaynak ve gelir dağılımı, istihdam, parasal istikrar ve büyüme ilişkilerinin pratikteki karşılığı bir başka deyişle insan ve toplum hayatının maddî temelleridir. İktisat (economics), ortaya atılan belirli hipotezler çerçevesinde birtakım iktisadî teorilere ulaşarak insan ve toplum hayatının maddî temellerini açıklamaya ve bunlara ilişkin problemleri çözmeye çalışan bir bilimdir. Öyleyse ekonomi'nin tarihi *iktisat tarihi* bilim alanını ifade ederken, iktisat biliminin tarihi *iktisadî düşünceler tarihi* (*iktisat teorisinin tarihi*) bilim alanını simgeler.

İktisat tarihini, insanların çağlar boyunca maddî ihtiyaçlarını gidermeye yönelik çabalarının tasviri şeklinde tanımlamak mümkündür. Bu bakış açısına göre insanlığın iktisadî tarihini şekillendiren üç unsur kaynaklar, bu kaynakların kullanımı için geliştirilen teknolojiler ve toplumsal kurumların etkileşimidir (Heaton, 1995, s. 7). Bir bilim alanı olarak iktisat tarihinin ortaya çıkmasında iktisadî düşünce tarihinin etkisinden bahsetmek, Alman Tarihçi Ekolü'ne ayrı bir parantez açmak gerekir. Alman Tarihçi Ekolü'ne göre toplum sürekli bir değişim içerisinde. Bu durum bir ekonomi için belirli bir dönemde uygun olan iktisadî doktrinin, bir başka ekonomiyi açıklamak için uygun olamayacağı gerçeğini işaret eder. Alman Tarihçi Ekolü'nün, Klasik İktisadî Düşünce'ye (marjinalist ve neo-klasik iktisadî düşünce dahil olmak üzere) ikinci eleştirisi soyut ve tümdengelimci akıl yürütme yaklaşımı hakkındadır. Onlara göre önemli olan iktisadî hayatın bütün yönlerini incelemektir (Bocutoğlu, 2019, s. 145-146). Bu eleştirel çerçevede Alman Tarihçi Ekolü, klasik düşüncenin evrensellik iddiasına karşılık relativitesi, rasyonel insan modeline karşılık irrasyonel davranışlar gerçeğini ve son

olarak soyutlayıcı tümdengelim yöntemine karşılık gözlemci tümevarım akıl yürütmesini öne çıkarmıştır (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 41). Buna göre bir ülkenin coğrafyası, maddî kaynakları, nüfusun nitelik ve niceliği, kültürel yayılımı, siyasî dinamikleri vb. gibi aktörler o toplumun maddî temellerinin üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. Toplumsal yaşamın canlı bir örneğini sunan iktisadî pratikler hakkında incelemeler yapılmak isteniyorsa, iktisadî yaşamı diğer beşerî faaliyetlerden ayırmadan, sosyal ortam içerisinde karşılıklı etkileşim halinde incelemek gerekir (Güçer, 1976, s. 12). Bir başka deyişle her bir toplumun kendi tarihî dinamiklerinin şekillendireceği özgün iktisadî teori ve politikaları olması gerçekliği göz ardı edilemez.

Bir bilim alanı olarak iktisat tarihi 1840'lı yıllardan itibaren bu anlayışın sonucu olarak belirlemeye başlamıştır. İktisat tarihi'ni sosyal bilimler çerçevesinden soyutlayabilmek mümkün değildir. Ekonomilerin uzun vadeli iktisadî gelişme eğilimlerini incelemek adına yola çıkan iktisat tarihine bu yolculuğunda tarih ve iktisat biliminin verdiği desteğe ayrıca değinmek gerekir. Tarih bilimi, maddî olarak temellendirilebilen tarihî olayların nasıl ortaya çıktığı ve bu olaylara yönelik bilgilerin hangi kaynaklar aracılığı ile elde edilebileceği hakkında iktisat tarihine yardımcı olur. İktisat biliminin rolü ise, geçmişe yönelik yaptığı incelemelerde iktisat tarihine çeşitli analiz araçları sağlamak böylece geçmiş dönem iktisadî pratiklerin nedensellik ilişkisi bağlamında yorumlanabilmesini kolaylaştırmaktır.

İktisat tarihi ile ilişkili bilim dalları bağlamında ayrı bir parantez kliometri hakkında açılabilir. Aynı zamanda “Yeni İktisat Tarihi Okulu” olarak da isimlendirilen bu yaklaşımın temelinde iktisat tarihine, ekonometrik pencereden yaklaşmak düşüncesi vardır. İktisat tarihi çalışmalarında verileri kullanmak önemli olmakla birlikte bu yöndeki bir bakış açısının iktisat teorisi ile desteklenmesi önemli bir gerekliliktir. Şevket Pamuk'un belirttiği üzere “*iktisadî tartışmalarının kazanan tarafını belirleyen ekonometri değil, kaynaklar ile desteklenen teoriler*” belirlemiştir (Karakoç & Kaya, 2021, s. 35).

İktisat tarihi bilim alanına yönelik olarak çeşitli gelişme teorilerinden söz edilebilir. İnsan ve toplum yaşamının geçmişten bugüne maddî temelli gelişimini açıklamaya çalışan bu teoriler, doğrusal gelişme teorileri ve dönemsel gelişme teorileri şeklinde iki alt kırılımda incelenir. İnsan yaşamının ilkellik döneminden mükemmellik dönemine doğru yol aldığını iddia eden doğrusal gelişme teorileri, doğrusal bir çizgi seyrinde tarihin belirli aşamalardan geçerek son noktaya gideceğini işaret eder.

Ancak doğrusal gelişme teorilerinin karakteristiği sınırlı sayıda koşula bağlı kalarak biçimlendirildiği için geçmiş dönemlerin iktisadî pratiklerine yönelik

realiteleri anlamlandırmak adına bekleneni tam olarak veremez. Dönemsel gelişme teorileri de benzer bir yaklaşım çerçevesinde kurgulanmakla birlikte insan yaşamının yine doğrusal bir çizgi seyrinde ancak belirli dönemleri yaşayarak yol alacağına dikkat çeker (Küçükkalay, 2021, s. 21). Dikkat edileceği üzere dönemsel gelişme teorileri birbirlerinden farklı ekonomilerin birbirine benzeyen iktisadî pratiklerini genel bir çerçevede öne çıkarmaya çalışmaktadır. Aslında benzer iktisadî pratikleri, toplumların kısmî gelişme aşamalarını belirleyerek vurgulamak daha anlamlı bir girişim olacaktır. Ancak bu eksikliğe rağmen dönemsel gelişme teorileri özellikle geleneksel feodal iktisadî sistemden kapitalist iktisadî sisteme dönüşümün anahatlarını ortaya koyar niteliktedir (Kessler, 1940, s. 27-48). Doğrusal ve dönemsel gelişme teorilerinin bu eksiklikleri iktisat tarihi çalışmalarında Osmanlı ve Türkiye İktisat Tarihi sahasının belirginleşmesine, daha ön plana çıkmasına yol açmıştır (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 25). Osmanlı ve Türkiye İktisat Tarihi alanına yönelik açıklamalar yapabilmek için öncelikle iktisat tarihi metodolojisinden bahsetmek gerekir. İktisat tarihi metodolojisinde belirgin iki eğilim genel ve kısmî yaklaşımdır. Kısmî yaklaşım çerçevesinde alternatif yaklaşımlar arasından bir toplumun iktisadî tarihini coğrafi bakış açısı ile yazmak mümkündür ki Osmanlı ekonomisinin iktisat tarihini konu edinmek de bu türdendir.

Her bir coğrafyanın iktisadî tarihinin şekillenmesinde karşılıklı toplumsal etkileşimlerin varlığı ihmâl edilemeyeceğine göre Osmanlı iktisat tarihini genel iktisat tarihinden ayrı tutabilmek mümkün değildir. Bununla birlikte Osmanlı iktisat tarihi sahasında yapılmak istenen meseleye Osmanlı Ekonomisi'nin penceresinden bakmaktır. Bu sayede iktisadî süreklilikler gerçeğinden hareket edilerek Türkiye iktisat tarihi'nin Cumhuriyet dönemine özgün iktisat teori ve politikası kurgulayabilmek adına düşsel bir zemin de ortaya konulabilir.

İktisat tarihinin bilim alanının konusu, ekonomilerin yapı ve performansındaki değişimleri nedensellik ilişkisi çerçevesinde açıklamaktır. Bir ekonominin yapısından kast edilen demografinin nitelik ve niceliği, kaynaklar, teknik altyapı ile iktisadî – sosyal – siyasî kurumlar şeklinde sıralanabilen ve kısa dönemli analizlerde sabit olduğu varsayılan uzun dönemli maddî temellerdir. Ekonominin performansı ile anlatılmak istenen ise bu maddî temellerin biçimlendirdiği üretimin nitelik ve niceliği, maliyet ve faydanın bölüşümü, kişi başına gelir ve gelirin bölüşümü vb. iktisadî dinamiklerdir (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 47).

Bu aşamada ekonomilerin yapı ve performansındaki değişimlerin iktisat tarihi açısından önemini vurgulamak gerekir. Öncelikle bir ekonominin

yapısında yani demografik nitelik ve niceliğinde, kaynaklarında, teknik altyapısında ve iktisadî – sosyal – siyasî kurumlarında ortaya çıkan değişimler anılan ekonomisinin uzun dönemli iktisadî büyüme dinamiklerinin (uzun dönemde toplam üretim kapasitesinde ortaya çıkan değişimin) kaynağını oluşturur. Bir başka deyişle ekonominin üretim kapasitesinde uzun dönemde ortaya çıkacak artışın hızı, bu yapısal aktörlerin fonksiyonu olarak değişim gösterecektir. Diğer taraftan bir ekonominin uzun dönemli maddî temellerinin biçimlendirdiği toplam üretim, üretimdeki artışlar, gelir ve gelirin bölüşümüne yönelik gerçekleştirmeler ise ilgili toplumunun iktisadî refahını açıklamak ve benzer ekonomiler ile karşılaştırmalı olarak yorumlayabilmek adına kullanılabilir temel göstergelerdir (Güran, İktisat Tarihi, 2019, s. 5-6). Ancak bir toplumun iktisadî refahını yorumlamak adına sadece bu göstergelerin yeterli olacağını da düşünmemek gerekir.

2. Problem

Dünya ekonomisinin yapı ve performansını temelden etkileyen iki değişim Tarım Devrimi ve Sanayi Devrimidir. İlk olarak XVIII. yüzyılın sonlarında İngiltere’de başlayan sanayi devrimi oldukça hızlı bir yayılım göstermiş, 1850’li yıllara gelindiğinde Amerika Birleşik Devletleri, Almanya, Fransa ve Belçika’yı; 1900’lü yıllarda Rusya, Kuzey İtalya ve İsveç’i etkisi altına almıştır. XX. yüzyılda Sanayi Devrimi’ni gerçekleştirebilen ilk asya ülkesi Japonya olurken, Sanayi Devrimi’nin Çin, Hindistan, Güney Amerika ve Afrika’ya yayılması 1950’li yılların sonrasında gerçekleşmiştir (Cipolla, 2021, s. 19). Sanayi Devrimi’nin XIX. yüzyılda başlayarak XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam eden birinci aşaması makineleşme çağı olarak tarif edilir. Bu dönemin belirgin özelliği üretimde makineleşmenin yaygınlaşması ve üretimin büyük fabrikalara kaymasıdır. Yeni buluşların yapılması ve böylece teknik altyapıda yaşanan ilerlemelerin üretim sürecine yansıtılması ile birlikte 1870’li yıllardan itibaren Sanayi Devrimi’nin ikinci aşamasına geçildiği söylenebilir. Kimya endüstrisinin gelişmesi ile elektrik teknolojisinin yaygınlaşması bu döneme damga vururken, birinci dönemin başat aktörü olan demir bu dönemde yerini çeliğe bırakmıştır (Parasız, 2014, s. 130-132).

Sanayi devrimi hakkında cevap verilmesi gereken bir diğer soru bu köklü değişimin neden İngiltere ekonomisi’nde başladığı hakkındadır. Bireyin üretime katılması karşılığında elde ettiği kazancının beraberinde getirdiği yaşam standardını ölçebilmenin en ideal yolu reel ücret haddini incelemektir. Ayrıca toplumun yaşam standartları ve emek ilişkisi bağlamında reel ücret haddini incelemek, emeğin kullanabileceği en yüksek fiziki sermaye (makine) kapasitesini yukarı yönlü ivmelenmeye teşvik ettiğinden dolayı endüstrileşme hareketlerinin seyri hakkında da önemli bir karakteristik sunmaktadır (Allen,

Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş, 2022, s. 9). Britanya ekonomisindeki ücret dinamiklerini incelemek adına 1990 yılı fiyatları ile reelleştirilen kişi başına gelir düzeyi kullanılacaktır.

Tablo 1. Dünya Ekonomisi'nde Kişi Başına Gelir, 1820

Bölge	Kişi Başı Gelir \$	Bölge	Kişi Başı Gelir \$
Hollanda	1838	Japonya	669
Büyük Britanya	1706	Çin	600
Birleşik Devletler	1202	Hint Yarımadası	533
Kuzey Avrupa	898	Sahra-altı Afrika	415
SSCB	688	Dünya Geneli	667

Veriler 1990 yılı Amerikan doları ile reelleştirilmiştir.
(Maddison, Development Centre Studies The World Economy, 2006)

Sanayi Devrimi'nin neden İngiltere'de başladığına ışık tutabilmek için Britanya ekonomisindeki ücret dinamiklerini incelemek adına 1990 yılı fiyatları ile reelleştirilen kişi başına gelir düzeyi haricinde asgari geçim haddindeki gıda sepetine dair bir tespit yapmak da yerinde olacaktır. Tablo 2'de yetişkin bir erkek bireyin asgari geçim haddini yansıtan bir tüketim sepeti yer almaktadır.

Tablo 2. Geçim Haddinde Gıda Sepeti

Gıda / Gıda Dışı	Miktar / Kişi - Yıl Başına	Günlük Kalori	Günlük Protein
Tahıl	167 kg	1.657	72
Fasulye	20 kg	187	14
Et	5 kg	34	3
Tereyağı	3 kg	60	0
Sabun	1,3 kg	Gıda Dışı Tüketim Grubu	
Keten / Pamuk	3 metre	Gıda Dışı Tüketim Grubu	
Mum	1,3 kg	Gıda Dışı Tüketim Grubu	
Gazyığı	1,3 litre	Gıda Dışı Tüketim Grubu	
Yakıt	2,0 milyon	Gıda Dışı Tüketim Grubu	

(Allen, The British Industrial Revolution in Global Perspective, 2009, s. 57)

1820 yılı için asgari geçim haddi günlük olarak yaklaşık 1 Amerikan doları, yıllık olarak 365 Amerikan doları bantıdadır. 1990 yılı fiyatları ile reelleştirilen kişi başına gelir (kişi başına hasıla) verileri incelendiği zaman

1820 yılında Sahra-altı Afrika bölgesinin 415 Amerikan doları ortalama gelir ile asgari geçim haddinden %15 yukarıda olduğu görülecektir. Diğer taraftan sermayenin görece yoğun kullanıldığı çiftlik sistemlerine ve hiyerarşik toplum yapısına sahip olan Asya ve Doğu Avrupa'nın büyük kesimi 500-700 Amerikan doları ortalama gelir ile ancak geçinirken artı değer devlet, aristokrasi ve zengin tüccarlar tarafından pay ediliyordu. Buna karşılık ortalama gelir bakımından pozitif ayrıışan Kuzeypatı Avrupa ve Birleşik Devletler ekonomisindeki iş gücü asgari geçim haddinin oldukça üzerinde yaşam standartlarına sahiptiler (Allen, Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş, 2022, s. 13). Böylesi bir düzlemin bugünün Avrupa ekonomisi için geçerli olduğunu söylemek mümkün değildir. Bugünün dünyasında yaşam standartları 15. yüzyılda olduğu gibi bütün Avrupa ülkelerinde benzer özelliklere sahiptir. Ancak 18. yüzyıla geldiği zaman iş gücü, geçim haddi tüketim sepetinde bulunan ürünlerden ancak kendisine yetecek kadar satın alabilirken, Britanya ekonomisindeki iş gücü lüks gıda maddeleri tüketimine de pay ayırabilir durumdaydı (Allen, Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş, 2022, s. 11). Bu durumun sebepleri XVI, XVII ve XVIII. yüzyıl Britanya ekonomisinin incelenmesinde saklıdır.

XVI. ve XVII. yüzyıla geldiğinde yönetim açısından kraliyet mutlakiyeti kıta Avrupa coğrafyasının genelinde yükselişe geçerken, İngiltere coğrafyasında tersi bir seyir izlemiştir. 1688 yılında yaşanan Görkemli Devrim'in bir yansıması olarak parlamentonun kontrolü altında bulunan bir anayasal monarşi düzeni kurulmuştur. Bu özelliğinden dolayı Görkemli Devrim siyasi tarihin bir konusu olduğu gibi iktisat tarihi açısından da bir dönüm noktasıdır. Monarşinin gölgesinde parlamento gücünün arttığı Britanya ekonomisinde Görkemli Devrim'in yansıması olarak rasyonel vergi sisteminin yürürlüğe konarak kamu maliyesinin disiplin altına alınması ve devlet bürokrasisinin sadeleştirilmesi, ekonominin yurt dışı yerleşikler ile ilişkilerinde bir dönüm noktası olmuştur (Neal & Cameron, 2019, s. 221-227).

1694 yılında özel sektör tarafından kurulan ancak kuruluşundan kısa bir süre sonra ülkenin para politikasını yöneten bir merkez bankası rolüne bürünen İngiltere Bankası'nın varlığı ve 1698 yılında sermaye piyasası borsasının işlemeye başlaması, Londra'yı küresel ekonominin para ve sermaye piyasası merkezi haline getirmiştir. Bu çerçevede fiziki ve finansal sermayenin bollaşması ile gelişmiş kredi sisteminin müteşebbis kesimin isteklerine cevap verir bir düzende işlemesi, denizcilik alanında yetenekli gemicilerin ve riske üstlenmeye hazır olan girişimlerin varlığı ile bütünleşince Britanya ekonomisinin dış ticaret patikası yukarı yönlü ivmelenmiştir. Öyle ki ekonominin ihracat kapasitesi XVII. yüzyılın başı ile XVIII. yüzyılın başı

arasındaki dönemde altı katına çıkmış, İngiltere ekonomisi 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde Hollanda'nın ardından en yüksek kişi başına dış ticaret haddine sahip ülke konumuna yükselmiştir (Güran, İktisat Tarihi, 2019, s. 157-158). Bütün bu gelişmelerin neticesinde İngiltere ekonomisinin kişi başı gelir düzeyi oldukça yükseğe erişmiştir. Böylece 1500'li yılların son çeyreği itibariyle Kıta Avrupa ekonomisinde (Fransa, Avusturya, Güney İngiltere) sermaye hizmetlerinin fiyatı eş değer bir bant içerisinde seyrederken, XVIII. yüzyılın ortalarında gelindiğinde İngiltere ekonomisinde sermayeye görece emek fiyatı Avrupa ekonomisinin ortalamasından %60 daha pahalı bir hal almıştır (Allen, Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş, 2022, s. 31).

Endüstriyel maceranın neden İngiltere topraklarında başladığını anlamlandırmak adına meseleye sermaye ve ücret dinamiklerini inceleyerek yaklaşmak gerektiği gibi aynı zamanda ham madde ve enerji dinamiklerini inceleyerek de yaklaşmak gerekir. Öyle ki emeğin fiyatı başka bir deyişle reel ücretlerin yüksekliği bakımından dünya genelinden pozitif ayrışan Britanya ekonomisi, ham madde ve enerji kapasitesi bakımından da aynı ayrışmayı yaşıyordu (Allen, Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş, 2022, s. 32). İngiltere ekonomisi özellikle kuzey ve iç kesimlerindeki kömür madenleri sayesinde dünyadaki en ucuz enerji kaynak kullanım maliyetine sahipti. Bir genelleme yapılacak olunursa, XVIII. yüzyılın ortasında İngiltere ekonomisinde enerji maliyeti emeğe kıyasla oldukça ucuz kalıyordu.

Bu durumun nedenleri irdelenebilir. Britanya coğrafyası orman varlığı bakımından zengin özelliklere sahip değildi. Kaldı ki XVI. yüzyıl boyunca toplumun ısınmak, sanayi üretimi gerçekleştirmek ve imar-inşaat faaliyetleri yapmak için odun talep etmesi ile beraber artan odun üretimi İngiltere'nin orman rezervinin hızla erimesine yol açmıştır. Ana yakıt olarak kullanılan odunun nisbi fiyatının artması yakıt krizini beraberinde getirmiştir. İngiltere ekonomisi enerji krizine, orman varlığı bakımından zengin İskandinav ekonomileri ile dış ticaretini artırarak ve İngiliz adalarında bulunan kömür madenini kullanarak çözüm bulmuştur. Böylece XVIII. yüzyıla gelindiğinde İngiltere ekonomisi zengin kömür madenleri sayesinde dünya ekonomisinin en ucuz enerji kaynak kullanım maliyetine sahip ekonomisi olmuştur (Güran, İktisat Tarihi, 2019, s. 158). Sonuç olarak firmalar; İngiltere ekonomisinde enerji maliyetinin emeğe kıyasla oldukça düşük kalmasından dolayı bir taraftan ucuz enerji ve sermaye girdisi kullanımını artırırken diğer taraftan pahalı emekten tasarruf eden teknolojik altyapıyı üretim sürecinde işler kılmayı tercih etmişlerdir. Bu durum İngiltere ekonomisinin işgücünün verimliliğini artırmış ve Sanayi Devrimi'nin başlamasına yol açmıştır. Aynı dönemde Asya ve Afrika ekonomisinde emeğin ucuzluğu ise tam tersi yönde bir gelişme ile sonuçlanmıştır.

İngiltere ekonomisinin yaşadığı büyük dönüşüm nüfusun sektörlere göre dağılımına dair verilerin incelenmesinde de kendisini göstermektedir. Tablo 3'de 1500-1750 yılları arasında Avrupa ekonomisinin çeşitli coğrafyalarının nüfusunun tarımsal faaliyetlerle uğraşan taşralı, tarımsal faaliyetlerle uğraşmayan taşralı, kentli şeklinde üç kategori altındaki payı yer almaktadır. Orta Çağ Avrupa ekonomisinde nüfusun yaklaşık olarak dörtte üçü tarım sektöründe faaliyet gösterirken, nüfusun geri kalanını köylerdeki zanaatkarlar, arabacılar, rahipler ve taşra evlerindeki işgörenlerden oluşan tarım dışı taşra nüfusu ve kentliler oluşturmaktaydı. O dönemde imalat sektörünün büyük kısmı kentli nüfus tarafından yerine getiriliyordu. 1500'li yılların en büyük ekonomileri, en iyi ürünleri imal eden büyük şehirleri sayesinde İspanya ve İtalya ekonomisiydi.

Tablo 3. Nüfusun Sektörel Dağılımı, 1500-1750

Birim	1500			1750		
	Tarım	Tarım dışı	Kentli	Tarım	Tarım dışı	Kentli
İngiltere	% 74	% 18	% 7	% 45	% 32	% 23
Hollanda	% 56	% 14	% 30	% 42	% 22	% 36
Belçika	% 58	% 14	% 28	% 51	% 27	% 22
Almanya	% 73	% 18	% 8	% 64	% 27	% 9
Fransa	% 73	% 18	% 9	% 61	% 26	% 13
Avusturya	% 76	% 19	% 5	% 61	% 32	% 78
Polonya	% 75	% 19	% 6	% 60	% 36	% 4
İtalya	% 62	% 16	% 22	% 59	% 19	% 22
İspanya	% 65	% 16	% 19	% 62	% 17	% 21

(Allen, Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300-1800, 2000)

Buna karşılık Sanayi Devrimi'nin hemen öncesinde, 1750'li yıllara geldiği zaman en büyük dönüşümü yaşayan ekonomi olarak Britanya topraklarında tarımla uğraşan nüfusun payı %45 bandına düşerken, kentli nüfusun ağırlığı %7'den %23'e bandına yükselmiştir. Aynı dönemde İngiltere ekonomisinde tarımla uğraşmayan taşralı nüfusun payı ise 1500'li yıllardaki %18 bandından %32 düzeyine yükselmiştir. Bu demografinin büyük bölümü imalat endüstrisinde istihdam edilmekteydi. Kentliler ve tarımla uğraşmayan taşralılar tarafından yürütülen imalat sektörünün üretim kapasitesindeki büyüme emek talebini artırmış, böylece emek piyasasının esnekliği düşerek ücret haddi yükselmiştir.

XVI. yüzyılda İngiltere’de kapitalist üretim ilişkilerinin hegemonyası altında pazara yönelik tarımsal üretimin yaygınlaşması ile birlikte birçok köylü üretici topraklarından uzaklaştırılmış, kırsal alanda ücretli işçi olarak çalışmak veya kentlere göç etmek zorunda kalmıştır. Bu durum kapitalist gelişmenin en önemli itici gücü mülksüz emek yığımına zemin hazırlamıştır. Tarımsal ve mamul mal üretimindeki artışlar, ulaşım alanındaki gelişmeler ile birleşince İngiltere ekonomisi’nde iç ticaret hacmi büyümüş, ulusal bir ekonomi ve ulusal bir pazar mekanizması işlemeye başlamıştır. 1760’lı yıllardan başlayarak gelişim gösteren birtakım teknolojik yenilikler ile beraber pamuklu tekstil alanında basit el aletlerine dayalı üretim yerini buhar gücünden faydalanan makinelerin kullanıldığı ve ücretli işçilerin istihdam edildiği fabrikalara bırakmıştır. Tekstil sektöründe buhar gücüne dayanan makinelerin kullanımı Sanayi Devrimi’ne kapı aralayan verimlilik artışının en önemli bileşenini işaret etmektedir (Pamuk, Osmanlı - Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, 2021, s. 191-192). Bir başka deyişle Sanayi Devrimi’nin başat aktörü tekstil imalatı sektöründeki üretkenlik artışıdır.

Tablo 4. Sanayi Devrimi ve Üretkenlik Artışı

Sektör	Verim Artış Oranı (%)	Hasıla Payı (%)	Verim Artış Katkısı (%)
Tekstil	-	0,11	0,24
Pamuklu tekstil	2,4	0,06	0,18
Yünlü tekstil	1,1	0,04	0,05
Demir ve çelik	1,4	0,01	0,02
Kömür madenciliği	0,2	0,02	0,00
Taşıma	1,2	0,08	0,09
Tarım	0,3	0,30	0,07
Tespit edilen ilerleme	-	0,51	0,42
Ekonomi geneli	-	1,00	0,40

(Clark, 2013, s. 255)

Tablo 4’de İngiltere ekonomisi özelinde 1760’lı yıllardan başlayarak 1860’lara kadar süren üretkenlik artışının sektörel kaynakları gösterilmektedir. Tablonun en sağ sütununda görülebileceği gibi İngiltere ekonomisinde yüzyıl boyunca süregelen verimlilik artışının yarısından fazlası tekstil imalatı sektöründeki üretkenlik artışından kaynaklanmıştır. Ham pamuktan kumaşa dönüşümün verimi, 1760 yılından 1860 yılına kadar geçen yüz yıllık zaman diliminde yılda %2,42’lük bir artış referans alınarak on dört kat artış yaşamıştır (Clark, 2013, s. 254). İngiltere ekonomisi tekstil imalat

sektöründeki böylesine bir artış bugünün modern ekonomilerin verimlilik artışını geride bırakır niteliktedir.

Sanayi devriminin en önemli sonucu dünya ekonomisinin sıfıra yakın büyüme oranlarından yüksek ve sürekli *modern ekonomik büyüme* dönemine geçmiş olmasıdır. 1990 yılı Amerikan doları ile reelleştirilmiş veriler incelendiği zaman 1 yılında 467 \$ olan küresel kişi başına hasılanın, 1820 yılında 667 \$ seviyesine yükseldiği görülmektedir. Bir başka deyişle küresel kişi başı hasıla aradan geçen dönemde sadece 200 \$ artış yaşamıştır. Bu dönemde küresel büyüme hızının %0 olduğu anlaşılmaktadır. Sanayi devriminin etkisi ile başlayan modern ekonomik büyüme dönemi ile birlikte 1820 yılında 667 \$ seviyesinde bulunan küresel kişi başı hasıla, 2003 yılına gelindiği zaman 6516 \$ bandına erişmiştir. Bir başka deyişle küresel kişi başı hasıla aradan geçen dönemde sadece 5849 \$ artış yaşamıştır.

Tablo 5. Kişi Başına Hasıla Gerçekleşmeleri, 0-2003

Yıl	Kişi Başına Hasıla (\$)	Yıl	Kişi Başına Hasıla (\$)
1	467	1820	667
1000	450	1870	873
1500	566	1913	1526
1600	596	1973	4091
1700	616	2003	6516

Veriler 1990 yılı Amerikan doları ile reelleştirilmiştir.

(Maddison, *Contours of the World Economy 1-2030 AD : Essays in Macro-Economic History*, 2007, s. 382)

Böylece küresel kişi başına hasıla 1820-2003 dönemini kapsayan 183 yılda, 1-1820 dönemini kapsayan 1820 yılda gerçekleşen artıştan yaklaşık 29,24 kat fazla yükselmiştir. Küresel ekonominin büyüme hızını çeşitli alt dönemler itibarıyla ifade etmek de mümkündür.

Tablo 6. Küresel Kişi Başı Hasıla Büyüme Hızı

Dönem	Kişi Başı Büyüme Hızı	Dönem	Kişi Başı Büyüme Hızı
1-1000	0.00	1870-1913	1.31
1000-1500	0.05	1913-1950	0.88
1500-1820	0.05	1950-1973	2.91
1820-1870	0.54	1973-2003	1.56

(Maddison, *Contours of the World Economy 1-2030 AD : Essays in Macro-Economic History*, 2007, s. 383)

Tablo 6’da yer alan veriler incelendiği zaman dünya ekonomisinin 1820 yılından itibaren kişi başına hasıla göstergesi ekseninde modern büyüme döneminin kapısını araladığının işaretidir.

Tablo 7. Büyük İraksama

Bölge	Kişi Başına Hasıla (\$)		
	1820	1973	2003
Avrupa	1243	12157	20597
Doğu avrupa	683	4988	6476
Latin amerika	691	4513	5786
Asya	577	1225	3842
Afrika	420	1410	1549
Dünya	667	4091	6516

Veriler 1990 yılı Amerikan doları ile reelleştirilmiştir.

(Maddison, *Contours of the World Economy 1-2030 AD : Essays in Macro-Economic History*, 2007, s. 382)

Dünya ekonomisi sanayi devrimi ile birlikte her ne kadar modern büyüme dönemini yaşamaya başlamış olsa bile, dünya ölçeğinde çeşitli bölgeler ve ekonomiler arasında oldukça derin bir gelir eşitsizliği (büyük iraksama) ortaya çıkmıştır. Bir başka deyişle Tablo 7. üzerinden görülebileceği dünya ekonomisinin kişi başına geliri önemli ölçüde yükselmiş olmasına rağmen, bu artış dünya ekonomilerinin her birisine eşit olarak sirayet etmemiş, bazı ekonomilerin kişi başına geliri daha hızlı artarken bazı ekonomiler bu yarışta geride kalmışlardır. Ekonomiler arasında süregelen bu gelir eşitsizliğinin en önemli nedeni ülkelerin sanayileşme kapasitesinin ve üretimde verimlilik sağlayan teknolojilerin kullanımının değişkenlik göstermesidir (Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, 2022, s. 23). O halde her bir

ekonominin yıllık büyüme hızı arasında ortaya çıkan %1 veya %2'lik küçük farklar uzun dönemde her bir ekonominin kişi başına geliri arasında ortaya çıkan büyük farklılaşmanın nedenidir. Gelirin küresel ekonomi ölçeğinde dağılımını izlemeye yönelik yapılan çalışmalar, ülkeler arasındaki gelir eşitsizliklerinin ülke içerisindeki gelir eşitsizliğinden çok daha ileri boyutlara vardığını ortaya koymaktadır (Milanovich, 2011).

Sanayi devrimi ve devrimin yansımaları hakkında buraya kadar anlatılanlar temel problematiğin ne olduğunu anlamaya yöneliktir. Özetlemek gerekirse yüzlerce yıl boyunca dünya genelinde kişi başına gelir düşük düzeyde kalmış, Sanayi devriminin etkisinin hissedilmeye başlandığı 1820 yılından itibaren bugüne değin hemen hemen her bir ekonomide ortalama gelir seviyesi artış yaşamıştır. Buna karşılık ortalama gelir seviyesinin bölgeler ve ülkeler arasındaki dağılımı da bir o kadar eşitsiz bir karaktere bürünmüştür. İktisat tarihinin problematiği işte bu eşitsizliğin nedenlerini açıklamaktır.

Osmanlı iktisat tarihini, genel iktisat tarihinden soyutlayabilmek mümkün olamayacağından dolayı Osmanlı iktisat tarihi sahasının problematiğini de Osmanlı ekonomisinin modern iktisadî büyüme süreci karşısındaki duruş, potansiyel ve tutumunu anlamak oluşturur (Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, I, 2022, s. 36). Detaylandırmak gerekirse Osmanlı iktisat tarihi sahasının temel problematiği; sanayi devriminin etkisi ile birlikte modern büyüme döneminin başladığı 1820'li yıllardan itibaren Osmanlı ekonomisinin iktisadî gelişmesinin başat aktörü olan kişi başı gelir düzeyinin uzun dönemli eğilimlerini (iktisadî büyüme) ortaya koymak ve bu eğiliminin nedenlerini yani büyümenin yakın ve temel (nihaî) nedenlerinin ortaya çıkan büyüme eğilimini nasıl etkilediğini açıklamaktır.

İktisadî büyümenin yakın nedenleri; yatırım harcamaları aracılığıyla girdi miktarında sağlanan artışlar ve teknolojik ilerlemeler aracılığı ile verimlilikte kaydedilen yükselişlerdir. İktisadî büyümenin temel (nihaî) nedeni ise ekonominin iktisadî – sosyal – siyasî kurumlarında meydana gelen değişikliklerdir. Osmanlı ekonomisinin uzun dönemli iktisadî gelişme eğilimlerini sağlıklı bir şekilde yorumlayabilmek adına ortalama gelir artışı verisi haricinde, gelirin bölüşümü ve yaşam kalitesinin niteliği başlıklarının da ihmâl edilmemesi gerekir (Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, 2022).

Osmanlı ekonomisinin kişi başı gelir düzeyinin uzun dönemli eğilimlerini ortaya koyabilmek adına Şevket Pamuk'un hazırladığı ortalama gelir dizisinden yararlanmak mümkündür. 1990 yılı Amerikan doları ile reelleştirilen veri

seti incelendiği zaman Osmanlı Ekonomisi'nin 1820 yılında 680 \$ olan kişi başına gelirinin, 1913 yılında 1200 \$ bandında yükseldiği görüldür.

Tablo 8. Kişi Başına Gelir, 1820-1913

Bölge	Kişi Başına Hasıla (\$)		
	1820	1870	1913
Osmanlı	680	880	1200
Suriye	680	880	1300
Lübnan	680	950	1450
Ürdün	550	700	1000
Mısır	600	750	1050
Ortadođu	611	744	1023
ABD	1257	2445	5301
Batı avrupa	1245	2086	3688
ABD ve batı avrupa	1246	2159	4172

Veriler 1990 yılı Amerikan doları satın alma gücü paritesi ile reelleştirilmiştir.

(Pamuk, Estimating Economic Growth in the Middle East since 1820, 2006, s. 815)

Hasıla dizisindeki veriler kullanılarak bileşik büyüme hesaplandığı zaman Osmanlı ekonomisinin 1820-1913 döneminde ortalama gelirinin yıllık artış hızı %0,61 olarak elde edilir. Bir başka deyişle Osmanlı ekonomisinde 1820-1913 döneminde ortalama gelir toplam olarak %76 bandında artış yaşamıştır.

Alternatif olarak Vedat Eldem, 1880 yılından Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen zaman dilimini kapsayan çalışmasında, Osmanlı merkezî yönetim vergi gelirlerini kullanarak yaptığı hesaplamalar sonucu ortalama gelir artışının %30 bandında seyrettiği sonucuna ulaşmıştır (Eldem, 1970). Her iki çalışmada metodolojik ve sayısal farklılıklar bulunsa bile Osmanlı ekonomisinin 1820 yılından itibaren ortalama gelir artışı yaşadığı gerçeği önemlidir.

Kişi başı gelir düzeyinin uzun dönemli eğilimleri (iktisadî büyüme) ortaya konarak Osmanlı iktisat tarihi sahasının birinci problematiğine cevap verilmiştir. Şimdi yapılması gereken ise büyümenin yakın ve temel (nihaî) nedenlerinin, aradan geçen 93 yılda yakalanan %0,6 bandındaki ortalama gelir artışını nasıl etkilediğini açıklamak üzerinedir. Bu amaç doğrultusunda öncelikle büyümenin yakın nedenlerini incelemek gerekir.

Toplumların iktisadî tarihi incelendiğinde tarım sektörünün önemini her zaman koruduğu görülecektir. Çünkü tarımsal üretim faaliyetleri tüketicilerin gıda ihtiyacını, üretici kesiminin ise hammadde gereksinimini karşılar. Bazı ekonomiler için XVIII. yüzyıla kadar geçerli olsa bile, dünya ekonomilerinin büyük bir bölümü XX. yüzyıla gelene kadar sanayileşme öncesi tarımsal üretim faaliyetlerinin egemen olduğu bir karaktere sahiptir (Rider, 1995, s. 158). Osmanlı ekonomisinin de karakteri tarımsal üretime dayalı bir görünüm çizmektedir. Osmanlı ekonomisinde tarımsal faaliyetlerin baskın olduğu iktisadî faaliyetlerin amacı reayanın hayatını devam ettirebilmesini sağlamaktır. Bunu mümkün kılan ise bir sonraki zihniyet başlığı altında değinilecek olan arz yönlü iktisadî modeldir (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 203). Mehmet Genç tarafından da Osmanlı'nın iktisadî dünya görüşü altında "provizyonizm" başlığı ile ifade edilen bu esas, yenileşme dönemine kadar (XVIII. yüzyılın sonlarına kadar) büyük bir değişikliğe uğramadan geçerliliğini korumuştur (Zeytinoglu, 1993, s. 160).

Demografik göstergeler Osmanlı toplumunun sosyo-iktisadî yapısının karakterini çizmektedir. Ayrıca devlet tarafından nüfusun dağılımına yönelik atılan adımlar, şehirleşme politikasının da esasını oluşturur (Faroqi, 2006, s. 43). Her ne kadar köylerde ve kasabalarda yaşayan yetişkin erkek nüfusu, bu nüfusun ellerindeki toprak miktarını, sorumlu tutuldukları vergi büyüklüklerini ve belirli demografik özellikleri içerse bile tapu tahrirleri tam manası ile bir nüfus sayımını değil, vergi amaçlı toprak sayımını simgeler (Erdoğan, 2005, s. 96). İleride yer verileceği üzere erkek ve kadın bütün nüfusu kapsayan ilk sayım ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru yapılmıştır.

Ancak bunun öncesinde Osmanlı nüfusunu hesaplamaya yönelik bazı çalışmalardan da söz edilebilir. Bu çalışmalardan bir tanesi Ömer Lüfti Barkan'a aittir (Barkan, Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri, 1940, s. 41). Sayım defterleri üzerinde incelemeler yapan Barkan bu sayede belirli dönemler özelinde nüfusun niceliği hakkında tahminlerde bulunmuştur. Çalışmanın sonuçlarına göre I. Süleyman döneminde bugünkü Türkiye topraklarında %10'luk bir hata payı ile 12-13 milyon arasında insan yaşamaktadır (Barkan, Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, 1953, s. 11). Veriler Tablo 9'de gösterilmektedir.

Tablo 9. Osmanlı Nüfusunun Dağılımı, 1520-1530

Bölge	Hane Sayısı			Toplam Hane	Tahmini Nüfus
	Müslüman	Hıristiyan	Yahudi		
Anadolu	540.963	4.471	-	544.434	2.272.170
Karaman	143.254	2.448	-	145.702	728.510
Zülkadriye	66.776	2.687	-	69.463	347.315
Diyarbakir	72.675	11.979	-	84.654	423.270
Rum	118.683	55.237	-	173.920	869.600
Arap	131.399	444	-	131.843	659.215
Rumeli	211.783	824.613	4.061	1.040.457	5.202.285
İstanbul					400.000
Toplam	1.285.533	901.879	4.061	2.191.473	11.357.365
Oran	% 58,6	%41,1	%0,18	%100	

(Barkan, Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi, 1953)

Fernand Braudel'e göre XVI. sonlarında Osmanlı coğrafyasının Anadolu ve Balkan demografisinin nüfusu yaklaşık olarak 16 milyon civarındadır. Bu büyüklüğe devletin Mısır ve Kuzey Afrika'da tahmin edilen yaklaşık olarak 6 milyon kişilik nüfusu eklenecek olursa toplam nüfus 22 milyon civarına ulaşacaktır (Braudel, 1976, s. 394-398). Farklı tahminlere yer verilmekle birlikte erişilen düşünce Osmanlı nüfusunun bütün bir XVI. yüzyıl boyunca artış yaşadığıdır. Bu nüfus artışı XVI. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan Celalî isyanlarının ve levent hareketlerinin de sebeplerinden bir tanesidir (Cezar, 1965, s. 79-86). Dönemi takip eden XVII. ve XVIII. yüzyıllar için nüfusun niceliğini gösterecek sayısal veriler bulunmamakla birlikte Celalî isyanları, haydutluk faaliyetleri ve savaşlardan dolayı genç erkek nüfusun azlığı genel eğilimin nüfus durağanlığı olduğunu işaret etmektedir.

İktisadî yaşamın arz ve talep şeklinde iki cephesinin olduğu gerçeğinden hareketle nüfusun nicelik ve niteliği ekonominin talep yönünü şekillendirmesi açısından önem arz eder. Osmanlı toplumunun demografik görünümünün belirlenmesine yönelik olarak her ne kadar buraya kadar bahsedilen çalışmalar bulunsun bile, sayısal verilerin eksikliği bu yönde atılan adımları zorlaştırmaktadır (Güran, Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi, 2017, s. 3). Osmanlı toplumunda erkek ve kadın nüfusunun bütünü kapsayan ilk veri ise 1885 yılına aittir.

Tablo 10. Osmanlı Nüfusunun Dağılımı, 1885

Birim	Sayıma Dahil Edilen Nüfus			Tahmini Eklenen	Toplam Nüfus
	Erkek	Kadın	Toplam		
İstanbul	508.314	364.751	873.565	-	873.565
Adana	201.730	182.635	384.365	-	384.365
Ankara	429.937	417.545	847.482	-	847.482
Diyarbakır	192.862	176.108	368.970	-	368.970
Erzurum	302.385	256.770	559.155	100.000	659.155
Kastamonu	483.664	465.452	949.116	-	949.116
Konya	479.791	464.218	944.009	-	944.009
Elazığ	205.482	175.864	381.346	100.000	481.346
Trabzon	550.972	505.321	1.056.293	-	1.056.293
Van	66.391	53.469	119.860	150.000	269.860
Toplam	9.304.035	8.071.190	17.375.225	3.100.000	20.475.225

Seçilen idarî birimlere yer verilmiştir. Bundan dolayı satırların toplamı, toplam nüfusu vermez.

(Memalik-i Osmaniyye'nin Nüfus İstatistiği, Türkçe Yazma 4807)

1885 yılı verilerine göre sayımı yapılabilen nüfusun %53,5'lik dilimi erkek kalan %46,5'lik dilimi kadın olmak üzere toplam demografi 17.375.225 kişidir. Sayım gerçekleştirildiğinde idarî birimlerin dışında kalan nüfusun büyüklüğü ise yaklaşık olarak 3.100.000 kişi olarak tahmin edilmiştir. XIX. yüzyılda Osmanlı nüfusunu belirlemek adına önemli bir çalışma Şevket Pamuk'a aittir. Pamuk çalışmasında bugünkü Türkiye sınırları içerisinde kalan nüfusu tahmin etmek adına içeriden dışarıya olan göçleri, dışarıdan içeriye yönelen göçleri ve nüfusun kendi iç dinamiklerini esas almıştır. Tablo 11'de yer alan demografik eğilimlere bakıldığı zaman bugünkü Türkiye sınırları içerisinde kalan nüfusun XIX. yüzyılda güçlü bir artış içerisinde olduğu söylenebilir (Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, 2022, s. 66). Osmanlı nüfusu XVI. yüzyılda artış yaşamasına rağmen, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda durağan bir seyir izlemiştir.

Tablo 11. Türkiye Sınırları İçerisinde Kalan Nüfus, 1820-1914

Yıl	Nüfus (milyon)	Önceki Dönem Artış Hızı (%)
1820	9,4	-
1840	10,0	0,30
1860	10,8	0,40
1880	13,0	0,90
1900	14,8	0,70
1914	16,5	0,70

(Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, 2022, s. 66)

Toplam nüfusun XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki durağanlık eğilimin aksine XIX. yüzyıldan başlayarak Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde 17 milyona yaklaşmış olması dış göçlerden kaynaklandığı gibi bazı toplumsal iyileşmelerden kaynaklanmaktadır. Kolera ve vebanın etkisinin azalmaya başlaması, karanti vb. halk sağlığı önlemlerinin yaygınlaştırılması sayesinde XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa coğrafyasının birçok bölgesinde ve Batı Akdeniz'de salgın hastalıklar azalmaya başlamış, Doğu Akdeniz ve Osmanlı coğrafyasında da XIX. yüzyıldan itibaren bu iyileşme görülmüştür (Panzac, 1997). Türkiye sınırları içerisinde yaşayan nüfusun Birinci Dünya Savaşı öncesi yaşadığı artışı sadece dış göçler ve sağlık alanındaki iyileşmeler açıklamak yeterli değildir. Savaşların yoğunluğunun azalması ve istikrar ortamının belirmesi ve ulaşım imkânları da sebepler arasındadır (İnalçık & Quataert, An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914, 1994, s. 901). Osmanlı merkezî yönetimi, büyük bir bölümü zaten kırsal alanlardan göç eden nüfusun çoğunluğunu yine kırsal alanlara yerleştirmiş, tarımsal faaliyetler ile uğraşmalarını teşvik etmiştir. İstanbul ve diğer kentlere yerleşen diğer göçmenler ise kültürel ve düşünsel faaliyetler çerçevesinde önemli katkılar sunmuştur (Karpat, 2010). Buraya kadar anlatılanlar 93 yılda yakalanan %0,6 bandındaki ortalama gelir artışının yakın nedenlerinin anlaşılması adına ön hazırlık niteliğindedir.

Osmanlı ekonomisinde XIX. yüzyılın ortalarına kadar toprak faktörünün bolluğuna karşılık emek faktörünün kıtlığı söz konusuydu. Nüfusun niceliksel durağanlığının bir yansıması olan bu dinamik ücretleri yükselttiği gibi işgücünün sürekli olarak daha yüksek ücretli işlere yönelmesine de neden olmuş, bütün bunlar üretim faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir. Nüfus dinamikleri çerçevesinde özellikle Balkan ve Kafkas coğrafyasından alınan göçlerle kalifiye emek açığı kapatılmış ve bu durum üretim kapasitesini olumlu etkilemiştir.

Tanzimat fermanı, Osmanlı ekonomisinin tarım politikalarında yeni bir dönemin kapısını aralamıştır. Bu dönemde tahsis ilkesinden vazgeçilmiş, üretici köylünün ürünlerini serbest bir şekilde pazarlayabilmesi amaçlanmıştır. Üretimin örgütlenmesinde küçük çiftlikler varlığını sürdürmekle birlikte büyük kapitalist çiftlikler de görülmeye başlanmıştır. Bu durum tarımsal üretimin modernleşerek kapitalistleşebilmesi için zemin oluşturmuştur (Ortaylı, 1987, s. 167). Tarıma yönelik kurumsal düzenlemeler çerçevesinde 1876 yılında Meclis-i Ticaret ve Ziraat, 1880 yılında Dersaadet Ticaret Odası ve 1888 yılında Ziraat Bankası kurulmuştur (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 343).

Osmanlı ekonomisinin yenileşme döneminde tarımsal altyapıyı geliştirmeye yönelik faaliyetler hız kazanmış; arpa, üzüm ve buğday üretimi Amerika ve Avrupa'dan getirilen kaliteli tohumlarla teşvik edilmiştir. Tütün ve ipek faaliyetlerinden elde edilen gelirler Düyûn-ı Umûmiyye tarafından kontrol edilmekle birlikte, idare 1883 yılında tütün ekimi ve tütüncülük işletmesini Reji adıyla tanınan Alman-Fransız ortaklığı şirkete devretmiştir. İpekçilik üretiminin geliştirilmesi için 1888 yılında Bursa'da Harîr Daru't-Ta'limi (İpekçilik Enstitüsü) kurulmuş, Çukurova ve bazı Batı Anadolu bölgelerine nitelikli Amerikan tohumları getirilmiş ayrıca âşâr muafiyetleri verilerek pamuk üretimi teşvik edilmiştir (Shaw & Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, 1983, s. 283-286). Bu dönemde kurulan fabrikaların haricinde üretim teknolojisinin gelişmesi ve ulaşım imkanlarının yaygınlaşması da pamuk üretiminin artmasına katkı sunmuştur. 1889 ve 1913 yılları arasında Osmanlı ekonomisinde pamuk üretimi dört kat artmıştır (Keyder, Ottoman Economy and Finances, 1980, s. 324). Bu gelişmelere ilaveten 1892 yılında Halkalı Ziraat Mektebi ve 1895 yılında Baytar Mektebi faaliyete geçmiştir. Adana, İzmit, Sivas, Konya, Şam, Halep ve Manastır şehirlerinde örnek çiftlikler kurulmuş, modern tarımsal yöntemler yaygınlaştırılmaya ve üretici kesimine tarımın finansmanında yeni imkanlar sunulmaya çalışılmıştır (Akar, 1999).

Osmanlı ekonomisinde işler kılınan tarımsal politikalar haricinde tarımsal üretim artışını destekleyen bir diğer etken iç talep artışıdır. XIX. yüzyıl boyunca şehir nüfusunun artması ayrıca demiryolları yapımı iç pazarları genişletmiş böylece tarımsal ürünlere yönelik iç talep artmıştır. Makedonya, Kırım, Kafkasya, Ege Adaları, Bulgaristan ve Sırbistan'dan gelen göçler de bir yandan iç talebi artırırken bir yandan tarım üretiminin gerek duyduğu işgücünü sağlamıştır. Osmanlı nüfusu hakkında önceki satırlarda yapılan açıklamalar altında değinildiği gibi Türkiye coğrafyasına gelen bu göçmen kitlelerinden büyük bölümü tarımsal ekime elverişli boş toprakların olduğu bölgelere ve İç Anadolu bölgesinin demiryolu ulaşımına yakın çevresine

yerleştirilmiştir. Göçmen demografisinin bir bölümü de İstanbul ve diğer şehirlerde yaşamına devam etmiştir. İç talep artışından kaynaklanan tarımsal üretim artışındaki süreklilik, 1890 yılından itibaren Konya – İstanbul ve Ankara – Eskişehir demiryolu hatların da devreye girmesi ile daha ileri boyutlara ulaşmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak uzun yıllar boyunca hububat ihtiyacını Balkan coğrafyasından sağlayan İstanbul kenti, buğdayın bir kısmını artık İç Anadolu coğrafyasından karşılamaya başlamıştır (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 344).

Osmanlı ekonomisinde tarımsal üretim artışını destekleyen son etken dış talep artışıdır. XIX. yüzyıl boyunca Anadolu topraklarından Kuzey Amerika ve Avrupa coğrafyasına gerçekleştirilen ihracat on kattan daha fazla artmıştır. Bu ihracatın %90'ından fazlasını zeytinyağı, hububat, tütün, üzüm, incir, fındık, ham ipek ve afyon vb. tarımsal mallar oluşturmuştur. Birinci Dünya Savaşı öncesindeki dönemde Anadolu coğrafyasındaki tarımsal üretim kapasitesinin %20'sinin ihraç edildiği söylenebilir. İhracata yönelik tarım üretiminde başı çeken yerler Adana, Batı ve Orta Anadolu, Marmara ve Doğu Karadeniz bölgeleri olmuştur. Buna karşılık Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri göçlerden etkilenmediği gibi iç ve dış talebe karşılık tarım üretiminin arttığı yerler de olmamıştır (Pamuk, Osmanlı - Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914, 2021, s. 218). Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyıldaki tarımsal üretim dış ticaret dinamiklerine dair ortaya konan nitel çerçeve sayısal veriler kullanılarak zenginleştirilebilir. Osmanlı dış ticaret istatistikleri ilk kez 1878 yılında yayımlanmış, bu tarihten önce dış ticaret dinamiklerine dair herhangi bir veri bulunmamıştır.

Kaldı ki 1878 ve sonrasında yayımlanan dış ticaret istatistiklerinin de nitelik sorunları bulunmaktadır. Bu olumsuzluğu gidermek adına Devlet İstatistik Enstitüsü çatısı altında Şevket Pamuk tarafından hazırlanan “19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti” başlıklı raporda, devletin ticarî ilişki içerisinde olduğu dünya ekonomilere ait yayımlanmış dış ticaret istatistiklerinden faydalanılmış, elde edilen veriler üzerinde gerekli düzeltme ve hesaplamalar yapılarak Osmanlı ekonomisinin 1830-1913 dönemine ait dış ticaret gelişmelerine ilişkin veri seti hazırlanmıştır (Pamuk, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I, 1995, s. 23). Araştırma sonuçlarına göre 1830-1913 döneminde Osmanlı dış ticaretinin çeşitli alt dönem kırılımları itibarıyla eğilimleri Tablo 12. üzerinde gösterilmektedir.

Tablo 12. Osmanlı Dış Ticaret Eğilimleri, 1830-1913

Dönem	İhracat f.o.b.	İthalat c.i.f.
1830-1839	4.2	5.1.
1840-1849	6.0	6.9
1850-1859	9.8	12.3
1860-1869	15.4	18.3
1870-1879	18.6	20.8
1880-1889	15.5	16.0
1890-1899	17.7	18.6
1900-1909	23.0	26.0
1910-1913	27.3	38.6

Altın ve gümüş hariç tutularak, cari fiyatlar ile milyon ingiliz sterlini
(Pamuk, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I, 1995, s. 25)

Osmanlı dış ticaretinin 1830-1913 dönemine ilişkin Tablo 12'de ortaya konan veriler, Vedat Eldem tarafından XIX. yüzyılın son çeyreği ile 1913 yılı için Osmanlı ekonomisinin üretim hacmini (gayri safi millî hasıla) belirlemeye yönelik hazırlanan çalışma sonuçları ile birlikte değerlendirildiği zaman, Osmanlı ekonomisinin ihracat kapasitesinin Birinci Dünya Savaşı öncesinde toplam hasılanın %10'unu, ithalat büyüklüğünün ise toplam hasılanın %15'ini aştığı görülecektir (Eldem, 1970, s. 280-284). Tablo 12'de ortaya konan veriler referans alınarak 1830-1913 döneminde Osmanlı dış ticaretinin çeşitli alt dönem kırılımları itibarıyla büyüme hızı eğilimleri de gösterilebilir.

Tablo 13'de yer alan büyüme hızına dönük eğilimler aslında dış ticaretin dönemsel niteliklerini de yansıtmaktadır. 1840-1873 dönemi Osmanlı dış ticaretinin hızlı bir genişleme sergilediği zaman dilimini yansıtır. Buan karşılık 1879-1898 dönemi dünya ekonomisinin büyük bunalıma düştüğü bunun neticesinde Osmanlı ekonomisinin dış ticaret performansının da görece durgunluk yaşadığı dönemdir. 1873-1896 Büyük Bunalım'ının etkileri haricinde 1897 yılındaki Yunan Savaşı da dış ticaret durgunluğunun 1898 yılına kadar devam etmesinde rol oynamıştır. Endüstrileşme hareketlerinde başı çeken ülkelerin ilk kez eşzamanlı olarak düştükleri bunalım olmasına rağmen 1873-1896 dalgalanması esnasında sanayileşen ülkelerde üretim kapasitesi gerilememiş sadece büyüme hızları yavaşlamıştır. Bunun neticesi olarak fiyatlar genel seviyesi gerilemiştir. Bu durum Osmanlı ekonomisini de etkilemiş, Osmanlı-Avrupa dış ticaret hacmi görece yavaş büyümeye başlarken, ihracat ve ithalat fiyatları da hızla gerilemeye başlamıştır. Diğer

traftan sanayileşen Avrupa ülkelerinden gelen dış talebin yavaşlaması da bu dönemde dış ticaret dinamiklerinin Osmanlı ekonomisinde durgunluğa dönmesinde pay sahibidir (Pamuk, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I, 1995, s. 31). Dünya ekonomisinin buhrandan çıkması ile birlikte Osmanlı ekonomisinin dış ticaret eğilimleri de yukarı yönlü seyrine devam etmiştir.

Tablo 13. Osmanlı Dış Ticareti'nin Büyüme Hızları 1840-1913

Dönem	Cari fiyatlar ile		1880 yılı sabit fiyatları ile	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
1839-1841'den 1852-1854'e	5.3	5.5	5.3	6.4
1857-1859'dan 1871-1873'e	5.0	4.9	6.2	5.2
1879-1881'den 1897-1899'a	1.2	0.6	2.7	2.5
1897-1899'dan 1905-1907'e	4.3	6.0	3.4	4.6
1857-1859'dan 1874-1876'ya	4.4	3.8	6.0	4.3
1879-1899'dan 1911-1913'e	3.0	5.4	1.9	4.4
bileşik hız %				
(Pamuk, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I, 1995, s. 29)				

Osmanlı dış ticaretinin yeniden yukarı yönlü ivmelenmenin arkasındaki ilk sebep Batı Avrupa ekonomilerinin büyük bunalımın ardından yeniden genişleme ve birikim eğilimleri sergilemesinin neticesinde Osmanlı ekonomisinin hammaddelerine gösterdiği talep artışıdır. İkinci sebep ise yabancı sermaye tarafından Osmanlı coğrafyasında inşa edilen demiryolları altyapısıdır. Demiryolları ağının en yoğun genişleme dönemi de 1888-1896 dönemidir. Böylece İç Anadolu vb. gibi limanlardan uzak bölgelerin ulaşım maliyetleri gerilemiş, bu bölgelerin pazarları ve hammadde üretimi öncelikle Osmanlı limanlarına oradan da Avrupa limanlarına bağlanmıştır (Pamuk, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I, 1995, s. 32). Bu durum tarımsal ürünlerin sadece ihracat vasıtası ile dış pazarlara değil aynı zamanda iç pazarlara yönelmesinde de etkili olmuştur.

Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyıl dış ticaret dinamiklerinin temel vurgusu Anadolu'dan yapılan tarım ihracatının artış eğilimi üzerinedir. Buraya kadar yer verilen çerçevede sayısal veriler kullanılarak bu nitel söylem desteklenmeye çalışılmıştır. Ortaya konulan çerçeve Osmanlı ekonomisinin dış ticaret performansı hakkında bir nicelik yoğunluklu düşünsel bir çerçeve de çizmektedir. Bunun bir adım ötesinde Anadolu'dan tarım ihracatına

yönelik dinamiği okuyabilmek ve anlamlandırabilmek adına girilen bu süreci toparlayacak veri seti Anadolu limanlarından yapılan ortalama ihracat gerçekleştirmelerini irdelemektir. Tablo 14. üzerinde yer alan İzmir, Trabzon, Samsun, Mersin, İskenderun limanlarına ait ihracat verileri incelendiği zaman en kritik aşamanın Kırım Savaşı ve sonrası olduğu görülür.

Tablo 14. Anadolu Limanları'ndan Yapılan Ortalama İhracat, 1819-1912

Dönem	Cari fiyatlar ile	1878-1880 sabit fiyatları ile
1819	1.400.000	800.000
1837-1839	1.700.000	1.100.000
1850-1852	2.400.000	1.600.000
1864-1866	6.300.000	4.600.000
1874-1876	6.200.000	5.800.000
1878-1880	6.000.000	6.000.000
1897-1899	5.900.000	7.900.000
1910-1912	8.600.000	10.000.000

İzmir, Trabzon, Samsun, Mersin, İskenderun limanları / İngiliz sterlini
(Pamuk, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I, 1995, s. 33)

1850-1852 ile 1864-1866 yılları arasında Anadolu beş büyük limanından yapılan ihracat verileri, Osmanlı ekonomisinin dönem içerisindeki ihracat performansının cari fiyatlar ile %160'ın, sabit fiyatlar ile %180'nin üzerinde artış kaydettiğini işaret eder. Veri yetersizliğinden dolayı ihtiyatla yaklaşmakla birlikte bu artışta Batı Anadolu coğrafyasının ve Anadolu'nun kıyı şeridinin etkisi olduğu söylenebilir. Önemli bir ayrıntı olarak Batı Anadolu coğrafyasından gerçekleştirilen ihracat kapasitesindeki yukarı yönlü bu ivmelenmenin ilk adımının İzmir – Aydın demiryolunun tamamlanmasının önce yaşanması dikkat çekicidir. Diğer taraftan demiryolu ulaşımı 1890'lı yıllarda Konya ve Ankara bölgesine ulaşana kadar, İç Anadolu coğrafyasından yapılan ihracat ise oldukça sınırlı görünümündedir. Ancak demiryolunun hizmete girmesinden sonra İç Anadolu'dan İstanbul ve Avrupa pazarlarına arpa ve buğday ihracatı hızlı bir genişleme göstermiştir (Quataert, 1977). Bu dönemde İstanbul'un hububat ihtiyacının bir kısmının İç Anadolu'dan karşılanmaya başlandığı hatırlanmalıdır.

Tablo 15. Osmanlı Ekonomisi'nde İhracatın Mal Gruplarına Göre Bileşimi, 1911-1913

Mal grupları	Toplam ihracat kapasitesi içerisindeki payı %
Gıda maddeleri	% 33 - % 35
Hammaddeler	% 56 - % 58
Birincil ürünler (gıda + hammadde)	% 89 - % 93
Yarı mamul mallar	% 2 - % 3
Mamul mallar	% 6 - % 7

(Pamuk, 19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I, 1995, s. 36)

Osmanlı ekonomisinde mal gruplarına göre ihracatın bileşimi incelendiği zaman bir tarım ülkesinden bekleneceği gibi birincil ürünlerin ağırlığının %90'ı aştığı görülmektedir.

Buraya kadar bahsedildiği üzere Osmanlı ekonomisi'nde uygulanan tarımsal altyapının geliştirilmesine yönelik politikalar ile tarımsal üretim arzına yönelik iç ve dış talep artışı XIX. yüzyılda tarımsal üretim kapasitesinde hızlı bir artış olmasına neden olmuştur.

Tarımsal üretim artışının yaşanmasında II. Abdülhamid döneminde devletin tarımsal ürünlere yönelik arz – talep dengesini sağlamak amacı doğrultusunda etkinliğin artırılabilmesi için ulaşım ve altyapı vb. alanlarda yabancı devletler ile işbirliği yapması da etkili olmuştur (Özbay, 19. Yüzyılda Osmanlı Mâliyesi, 1992, s. 114). Osmanlı ekonomisinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında faal nüfusun büyük çoğunluğu tarımda istihdam edilmiştir. Göçler azalan nüfusu ikame etmiş ve göçmen demografisinin büyük bir kısmı kendisine tarım sektöründe istihdam imkanı bulmuştur. 1877-1912 yılları arasında 2 milyona yakın göçmen tarımda işbaşı yapmıştır (Özbay, 19. Yüzyılda Osmanlı'da Devletin Emek İstihdamı, 2003, s. 17).

Osmanlı ekonomisinin 93 yılda yakaladığı %0,6 seviyesindeki ortalama gelir artışında, tanzimat fermânı sonrasındaki kurumsal dönüşümlerin de rolünün olduğunu ileri süren çalışmalar vardır (Okyar, 1987). Güçlü ve kaliteli kurumlara sahip ekonomilerde fizikî ve beşerî sermaye birikimi daha hızlı artış gösterdiği gibi, verimlilik de yüksektir. Bu ekonomiler fizikî ve beşerî sermaye kapasitesini daha hızlı yükseltebildikleri gibi aynı zamanda daha verimli kullanabilmekte böylece eşdeğer sermaye girdisi ile daha fazla üretim kapasitesine erişebilmektedir. Bu ülkelerde teknolojik yenilikler de yaygındır (Hall & Jones, 1999). Öyleyse uzun dönemli iktisadî gelişme ve büyüme ancak iktisadî – sosyal – siyasî kurumların üretim ve verimlilik

artışına katkı sunacak girişimleri desteklemesi sayesinde mümkün olabilir. Ancak iktisat tarihi incelendiği zaman kurumların biçimlenmesinde ve dönüşümünde her zaman iktisadî gelişme hedefinin yer almadığı aksine dar kesimlerin tercihlerinin ağırlık kazandığı göze batmaktadır. Elbette bu koşullar altında da ekonomide bir iktisadî büyüme eğiliminden söz edilebilir ancak iyi olan kapsayıcılıktır. Daha farklı bir deyişle iktisadî gelişme ve büyümenin sürdürülebilir bir çerçevede hızlanarak devam etmesi ancak toplumun geniş kesimlerini üretim faaliyetlerine teşvik eden kapsayıcı kurumsal dönüşümlerin işlerlik kazanmasıyla mümkündür.

Osmanlı ekonomisinde, aynı zamanda ekonominin kapitalist iktisadî sisteme entegre olmasını sağlayan 1838 yılında imzalanan dış ticaret anlaşması, 1854 yılında başlayan dış borçlanma süreci, 1850'lerden itibaren girişilen demiryolları yapımı ve 1858 yılında yürürlüğe konan Arazi Kanunnamesi vb. gibi XIX. yüzyıldaki kurumsal dönüşümlerin şekillenmesinde Osmanlı merkezî yönetimi veya Osmanlı toplumundan çok Avrupa devletleri'nin etkisi ve çıkarları öne çıkmaktadır. Bir başka deyişle Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyılda geçirdiği kurumsal dönüşümlerin amacı yabancı sermayenin ve Avrupa vatandaşlarının imtiyazlara sahip olduğu dışa açık tarım ve ticaret ağırlıklı bir piyasa ekonomisini işler kılmak olmuştur. Ayrıca kağıt üzerinde tasarlanan ve vurgulanan kurumsal değişikliklerin uygulamada kendisine karşılık bulup bulamadığı da her zaman gözönünde tutulmalıdır. Sonuç olarak Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyılda ortalama gelirden sağladığı artışın arkasında ana aktör olarak tarımsal üretimin iç pazarlara ve ihracata yönelmesi ve bu dinamiğin kısmî ölçekte demiryolları, limanlar ve diğer çeşitli alanlardaki doğrudan yabancı sermaye yatırımları tarafından desteklenmesi vardır (Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, 2022). Böylece Osmanlı iktisat tarihi sahasının büyümenin kaynakları hakkındaki ikinci problematiğine de cevap verilmiştir.

Aslında Osmanlı merkezî yönetiminin, İttihat ve Terakki dönemine kadar endüstrileşme hareketleri aracılığıyla iktisadî gelişmeyi sağlamak gibi bir düşüncesi olduğu da söylenemez. Bu yaklaşımı anlamlandırabilmek Osmanlı iktisadî zihniyetinin incelenmesi ile mümkündür.

3. Zihniyet

Osmanlı iktisadî zihniyetinin incelenmesinden kast edilen öncelikle Osmanlı iktisat tarihini dönemlendirmek daha sonra sistemin temel ilkelerine ve bu ilkeler üzerine inşa edilen iktisadî politika başlıklarına yer vermektir. Osmanlı iktisat tarihini dönemlendirmek aslında tartışmalı bir meseledir. Konu hakkındaki görüşlerini açıklayan Mehmet Genç, Osmanlı tarihini bütün

dönemler boyunca kapsayan tek bir zirve veya tek bir çöküş döneminden bahsedilemeyeceğine bir başka deyişle Osmanlı toplumunun iktisadî ve sosyal sisteminin bütün yönlerini kapsayan tek bir kırılma evresinden söz edilemeyeceğine dikkat çekerek, Osmanlı sisteminin özgünlüğü altında pek çok başlık çerçevesinde ayrı ayrı dönemlendirmeler yapılabileceğine dikkat çeker (Genç, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, II, 2022, s. 15-21). Halil İncılık, Osmanlı tarihini devletin yabancı güçler karşısında yürüttüğü denge ilişkilerini, Padişahın otoritesi ile merkezî yönetimin toplumdaki diğer sosyal tabakalara karşı üstünlük eğilimlerini ve son olarak Osmanlı ekonomisinin sosyal, askerî ve malî yönlerinin kombinasyonunu işaret eden tımar sisteminin işleyişini dikkate alarak çoklu etkileşim çerçevesinde dönemlendirmektedir (İncılık, *Periods in Ottoman History*, 1998). Erol Özvar ise kadim medeniyetlerin sentezi olarak gördüğü Osmanlı devletinin kuruluş döneminden başlayarak çeşitli alt dönemlerde inişler ve çıkışlar yaşasa da veya bazı zamanlarda esnekliğini koruyup bazı dönemlerde esnekliğini kaybetse de XIX. yüzyılın ortalarına kadar klasik dönemini, bu tarihten sonrasında klasik sonrası dönemini yaşadığını ifade eder. Özvar, klasik dönemden klasik-sonrası döneme geçişin işareti olarak ileride yer verileceği üzere Osmanlı'nın klasik dönem iktisadî politika başlıklarını simgeleyen provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonalizm uygulamasının terk edilmesini gösterir (Özvar, 1999, s. 150). Bu yaklaşımların hepsinin önemli olduğuna dikkat etmek gerekir.

Osmanlı iktisat tarihini dönemlendirmek meselesi bağlamında daha detaylı bir yaklaşım ise Ahmet Tabakoğlu tarafından ortaya konmuştur. Tabakoğlu, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan (1299), III. Selim'in nizâm-ı cedîd dönemine kadar geçen dilimi (1790) klasik dönem, bu tarihten itibaren devletin varlığının sona erdiği 1923 yılına kadar geçen süreyi ise yenileşme dönemi olarak tarif eder. Klasik dönem ise kendi içerisinde oluşma, olgunlaşma ve esnekliğini kaybetmek şeklinde üç alt döneme ayrılır. Oluşma alt dönemi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan (1299), İstanbul'un II. Mehmed tarafından fethedilmesine (1453) kadar geçen zaman dilimini işaret eder. Olgunlaşma alt dönemi İstanbul'un II. Mehmed tarafından fethedilmesinden başlayarak Karlofça anlaşmasının imzalanmasına (1699) kadar devam eder. Esnekliğin kaybedildiği alt dönem ise bütün bir XVIII. yüzyılı kapsar (Tabakoğlu, *Toplu Makaleler I, İktisat Tarihi*, 2005, s. 21). Osmanlı devletini, benzer özellikleri sebebiyle Anadolu Selçuklu Devleti'nin devamı mahiyetinde görmek mümkündür. Osmanlı iktisadî sistemini besleyen üç kaynak vardır. Bunlar Anadolu coğrafyasının iktisadî fırsatları, Türklerin Orta Asya zamanında oluşturdukları iktisadî gelenekler ve Türklerin VIII.

yüzyıldan itibaren mensubu olduğu İslâm'ın iktisadî esas ve uygulamalarıdır (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 64).

Osmanlı iktisadî sisteminin zihniyet ilkelerinin en başında üniter yapı ve adalet gelir. Arkaik toplumların en belirgin özelliği aynı zamanda asabiyet olarak da adlandırılan kabile bağlılığı inancıdır. Ancak bu tutum İslâm'ın siyasal birlik gereği ile ters düşer. Böylece tarihteki birçok Türk devletinin bölünmesine veya yıkılmasına neden olan eski aşiret zihniyeti yerini merkezî devlet anlayışına bırakmıştır. Büyük Selçuklu Devleti kendisine siyasal birliği ve merkezîyetçi tutumu hedef koymuş, XI. yüzyılda Anadolu coğrafyasına gelen göçmenleri iskân ederken kuvvetli aşiretleri birbirlerinden uzak bölgelere dağıtmıştır. Büyük Selçuklu Devleti'nin bu politikasını "parçalayarak iskân etmek" şeklinde isimlendirmek uygundur. Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı II. Süleyman Şah döneminde ülkenin şehzadeler arasında paylaşılması geleneğine de son verilmiş ve uygulama Osmanlı Devleti'nde olgunlaşmıştır (Turan, 1971, s. 264). Yine Büyük Selçuklu Devleti'nde büyük iktâ sahipliğine izin verilirken, Anadolu Selçuklu Devleti döneminde siyasal birlik anlayışı gereğince küçük iktalara izin vermiş, küçük ölçekli sipahi tımarları Osmanlı Devleti'nin toprak düzeninin ana karakterini oluşturmuştur.

İlerleyen satırlarda yer verileceği üzere II. Mehmed döneminde Türk aşiret aristokrasisi bertaraf edilmiş, devşirme sistemi ağırlık kazanmış ve nihayetinde Osmanlı'nın toplumsal kuruluşu ve siyasî birlik süreci tamamlanmıştır. I. Süleyman döneminde tapu tahrirleri aracılığı ile Türkmen boylarına yeni sorumluluklar yüklenmiş, ikamet yerleri yaylak ve kışlak ayırımında defterlere kaydedilmiştir. Bu tedbirler, Türkmen boylarının merkezî yönetim karşısındaki bağıllık dengesine yönelik huzursuzluklarını önlemeye yardımcı olmuştur (Emecen, 1994, s. 38). Sistemin diğer hareket noktası ise adalettir. Devletin varolması için asker gerekir. Askerin var olması için mal üretmek gerekir. Mal üretimini gerçekleştiren reaya kesimidir ve reayanın da devlete olan bağıllığını adalet ilkesi sağlar (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 203).

Osmanlı iktisadî sisteminin üniter yapı ve adalet ilkesinin üzerine devletin iktisadî politikaları inşa edilir. Ancak Osmanlı iktisadî politika başlıklarını anlamak adına öncelikle toplumun sosyal tabakalaşma tutumuna ve kuruluş döneminde toprak aristokrasisi ile merkezî bürokrasi arasında yaşanan güç mücadelesine değinmek gerekir.

Osmanlı toplumunun sosyal yapısındaki temel ayırım yönetilen kesim (reaya zümresi) ve yöneten kesim (askerî zümre) kırılımıdır (Yediyıldız, 1994, s. 444-481). Osmanlı toplumunun sosyal tabakalaşması içerisinde

reaya kesimi, askerî zümre dışında kalan ve nüfusun %95'inden daha büyük kesimini temsil eden demografidir (Genç, Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar, 2014, s. 13). Osmanlı merkezî yönetiminin üretim faktörleri üzerinde kurmaya çalıştığı kontrol mekanizması ile benimsediği iktisadî politika başlıkları çerçevesinde erişmek istediği sosyo-iktisadî yapı içerisinde reaya kesimini ilgilendiren en önemli başlık ekonominin bütün sektörlerinde küçük ölçekli üreticiliğin egemen olmasıdır. Ortalama ölçek büyüklüğü iştilgal edilen faaliyetin kapasitesine bağlı olarak köylü, esnaf ve tüccar kesimi arasında kısmî değişkenlik gösterebilirdi. Ayrıca sosyal yapı içerisinde reaya yani üretici kesiminin ağırlığının mümkün olduğunca artması hedeflenirken, askerî zümrenin ağırlığının da bir o kadar küçük tutulması istenirdi. Böyle bir eğilimin anlamı iktisadî sistem içerisinde üretmeden tüketime katılabilmenin ancak güvenlik ve eğitim zorunlulukları çevresinde sınırlı tutulmak istenmesidir (Tabakoğlu, Türkiye İktisat Tarihi, 2018, s. 238).

Reaya tabakasının içerisinde zaman içerisinde âyânlar ekseninde sapmalar yaşanmıştır. Bir başka deyişle XVII. yüzyıldan itibaren âyânlar adı verilen yeni bir sosyal katman belirmiştir. XVII. yüzyılın sonlarına gelindiğinde Osmanlı coğrafyasında iç güvensizliğin artması yerel ölçekte yeni güvenlik kaynağı ihtiyacını ortaya çıkarmış, bu ihtiyacın neticesinde âyânlık güç kazanmıştır. Merkezî yönetimin zayıflığından yararlanarak güçlerini pekiştirmeye devam eden âyânlar mîrî topraklara el koyarak geniş çiftlikler kurmaya başlamış ve reyalardan bir kısmı bu çiftliklere sığınmıştır. Toprakta özel mülkiyete kapı aralayan bu yönde bir adımı, merkezî yönetim istemeyerek de olsa kabullenmiştir (Özkaya, 1977, s. 8). Âyânlardan vergi ve asker toplanmasında yardım isteyen merkezî yönetim, âyânların denetimi için XVII. yüzyıl sonlarında âyân meclislerini kurmuştur. (Shaw, History of Ottoman Empire and Modern Turkey, 1976, s. 221). Sened-i ittifak olarak adlandırılan anlaşma ile 1808 yılında merkezî yönetim ile âyânlar arasında uzlaşma sağlandığı söylenebilir. Taşrada gücünü pekiştiren âyânlar, büyük miktar toprak parçasından merkezî yönetim adına vergi toplama hakkını ele geçirmiş olsa bile bunları büyük toprak mülkiyetine dönüştürme gücünü elde edememiştir (Keyder & Tabak, Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım, 1998).

Toplumun yönetenleri olan askerî zümre kendilerine tımar sisteminden, vakıf sisteminden veya devlet hazinesinden gelir ayrılan kimselerdir. Vergi veren ve üretimi gerçekleştiren zümre ise reyadır. Dikkat edilirse Osmanlı toplumunun sosyal tabakalaşmasını belirleyen ana etken malî düşünce yönelimidir. Bu bakımdan askerî zümre, reaya tarafından ödenen bazı vergilerden muaf tutulmaktadır (Defterdar, 1987). Askerî zümre; saray

halkı, ilmiye, seyfiye (kapıkulları ve tımarlı sipahiler) ve kalemiye sınıfından oluşmaktadır. Bu zümre vergiye tâbi tutulmadığından dolayı İstanbul şehrinin nüfusunu içeren tahrirlerde yer almaz. Askerî tabakanın bir kısmı da İstanbul dışında yaşıyordu. Ayrıca devlet hizmetinde buldukları süre zarfında mültezimler, emînler, muhassıllar, köprücüler, derbenciler, madenciler, tuzcular ve sarrâflar da askerî zümreye dahil edilmekteydi (Sahillioğlu, 1991, s. 489). Yönetenler zümresinin ortaya çıkmasında Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemindeki toplumsal çelişki etkili olmuştur.

XV. yüzyılın son dönemlerine kadar Osmanlı toplumunda taşradaki toprak gücünü temsil eden Türk kökenli toprak aristokrasisi ile çoğunluğu devşirme kökenli merkezî bürokrasi arasında gücün pay edilmesi hususunda mücadele yaşanmıştır. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren II. Mehmed tarafından gerçekleştirilen merkezîleştirme adımları ile güç dengesi merkezî bürokrasi lehine sonuçlanmıştır. Bu dönüşümle birlikte Osmanlı iktisadî politika başlıklarını şekillendiren kesim merkezî yönetimin öncelikleri olmuştur. Buna karşılık tüccarların, sarrafların ve toprak aristokrasisinin gücü sınırlı kalmıştır (Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi, 2022, s. 52). Bu politika başlıklarının neler olduğu hususunda Mehmet Genç tarafından ortaya konulan başlıklar bir çerçeve çizmektedir.

Genç, Osmanlı arşivlerinde uzun yıllar yaptığı araştırmaların sonucunda XVIII. yüzyılın sonuna kadar süren klasik dönem için Osmanlı ekonomisinde merkezî yönetimin iktisadî politika önceliklerini şekillendiren üç ilkeyi provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonalizm olarak ifade etmiştir. Provizyonizm ilkesinin temelinde ekonomide mal ve hizmet arzının bol ve ucuz olmasını sağlamak, fiskalizm ilkesinin temelinde hazinenin gelirlerini mümkün olabildiği kadar yüksek bir seviyeye çıkarmak ve eriştiği düzeyin altına düşmemesini sağlamak amacı yatar. Tradisyonalizm ilkesinin temelinde ise provizyonizm ve fiskalizm ilkesi ekseninde toplumun sosyo-iktisadî ilişkilerinde eriştiği dengeleri mümkün olabildiğince muhafaza etmek, değişmeye yönelik eğilimleri engellemek ve değişim eğilimi ortaya çıkarsa bunu ortadan kaldırmaya yönelik irade ortaya koymak amacı vardır (Genç, Osmanlı İmparatorluğun'da Devlet ve Ekonomi, I, 2022, s. 84-85). Bu üç ilkenin zamana, mekâna ve sektörlere göre değişen birleşimleri Osmanlı iktisadî politika çerçevesinin klasik döneminin karakteristiğini çizer.

Merkezî devleti güçlendirmek, maliyenin gelirlerini artırmak ve devletin toprak bütünlüğünü korumak amacıyla gerçekleştirilen reformlar XIX. yüzyıl Osmanlı ekonomisinin genel karakterini işaret eder. Ancak reform hareketleri önemli bir çelişkiyi de beraberinde getirmiştir. Osmanlı merkezî bürokrasisi, reform hareketlerini hayata geçirmek adına Avrupa devletlerinin

desteğine ihtiyaç duymuş, Avrupa devletleri reform hareketlerine verdikleri askerî, malî veya siyasî desteğe karşılık Osmanlı ekonomisinin dış dünyaya açılmasını başka bir deyişle kapitalist sisteme entegre olmasını talep etmişlerdir. Böylece devletin siyasî, askerî ve iktisadî gücünü yeniden toparlamak amacıyla giriştiği reform hareketleri sürecin en başında Avrupalı devletlere (özellikle İngiltere'ye) verilen iktisadî ödünlerle yola çıkmıştır. Bu çelişkilerin biçimlendirdiği reform hareketleri sonucunda devletin merkezî otoritesinin ve malî yapısının güçlenmesine karşılık iktisadî yapı ve sistem üzerindeki denetimi azalmaya başlamıştır. (Pamuk, Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadî Tarihi, 2022, s. 95-96). Böylece Osmanlı iktisadî politikasının temel çerçevesini çizen provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonalizm ilkeleri de yenileşme döneminde etkisini yitirmiştir. Elbette bu politika başlıklarının tamamen silinmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Bağımsız ve kopuk parçalar halinde engellenmedikçe kendilerine kısmî de olsa pratikte karşılık bulmuşlardır.

Sonuç

Osmanlı iktisadî sistemini ortaya koymaya çalışırken Ortaçağ Avrupa toplumunun etkisini vurgulamak gerekir. Bir başka deyişle Osmanlı Devleti'nin maddî temellerini Türk – İslâm sentezi ile sınırlandırmak mümkün değildir. Ortaçağ Avrupa toplumunun karakterini simgeleyen birinci dönem IV. ve XI. yüzyıllar arasını işaret eder. Bu dönemde Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasını takiben kuzeyden yönelen Germen kitlelerinin etkisi ile Avrupa iktisadî kapanma devrini yaşamış, toprağa bağlı tarım işçiliği (servaj) ve malikâneleşme yaygınlaşmıştır. Merkezî yönetimlerin güç kaybettiği bu dönemde üretim birbirinden bağımsız küçük tarımsal işletmelerde örgütlenmiştir. Üretimin amacı pazara dönük değil geçimi sağlamaya dönüktür. Ortaçağ Avrupa toplumunun ikinci dönemi XII. ve XIV. yüzyıllar arasını işaret eder. Bu dönemde feodal iktisadî sistem zedelenmeye, kapitalist iktisadî sistem filizlenmeye başlamıştır. Şehirleşme gelişirken, XI. yüzyıldan itibaren Akdeniz ticaretinin canlanması Avrupa'ya sermaye birikimi sağlamıştır. Ortaçağ Avrupa toplumunun üçüncü dönemi ise XIV. ve XV. yüzyıllar arasını işaret eder. Bu dönemde iklim koşulları etkisini hissettirmiş, küresel soğuma Avrupa ekonomisini durgunluğa itmiştir. Bunun neticesi üretim kısıtları başlamış ve büyük bir veba salgını ortaya çıkmıştır. Henüz sanayi kapitalizminden söz edilemeyen bu zaman aralığında ticarî ve malî kapitalizm gelişmiş bir görünümündedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemi Avrupa ekonomisinin bu iktisadî durgunluk dönemine rastlar.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1318 yılında dağılmasından sonra Anadolu tamamen İlhanlı Devleti egemenliğine girmiştir. İlhanlılar'ın

otoritesi altındaki beyliklerden bazıları bir yandan Bizans sınırına yerleşerek topraklarını genişletme yolunu tercih ederken bir yandan da şartlar uygun olduğu durumda bağımsızlıklarını ilân etmişlerdir. İlhanlı Devleti'nin 1335 yılında dağılması, beyliklerin bağımsızlık girişimlerini daha da güçlendirmiştir. Geniş bir coğrafyaya dağılan Anadolu Beylikleri arasından XIII. yüzyılda Marmara Bölgesi'nin güneyine yerleşen Osmanlı beyliği bu siyasî konjonktürde en fazla genişleme imkânına sahip boy olarak öne çıkmaktadır. Öyleyse Osmanlı toplumunun maddî temellerinin biçimlenmesinde Bizans toplumu ile arasında süregelen çekişmeleri ve gerginlikleri ihmâl etmemek gerekir.

Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin iktâ sisteminin oldukça zayıfladığı bu dönemde kabile asaleti zihniyetinin etkisi altında feodalist eğilimler güçlenmiştir. Osmanlı Devleti, kurulduğu dönemde bu türden eğilimleri kabul etmemiş, Anadolu coğrafyasında siyasî birliğin sağlanabilmesini kendisine öncelikli amaç olarak belirlemiştir. Otoritenin bölünmemesi ilkesi Osmanlı Devleti'nin bölgede nüfuz sahibi olmasında etkili bir faktördür. İlerleyen dönemlerde diğer Anadolu beyliklerini de bünyesine katan Osmanlılar, 1453 yılında İstanbul'un fethedilmesi ile olgunlaşma dönemine girmiştir.

Bu uzun zaman diliminde Osmanlı toplumunun siyasî ve sosyal dinamikleri olgunlaşırken maddî temelleri de oturmaya başlamıştır. İşte Osmanlı toplumunun bu maddî temellerine bütüncül bir bakış açısı ile yaklaşarak Osmanlı iktisadî sisteminin anahatlarını ortaya koymak adına çaba gösteren bu çalışmada, bu amaç doğrultusunda ilk olarak problematik ortaya konmuş ve daha sonra probleme cevap aranmıştır. Problem, Osmanlı ekonomisi'nin 1800'lerden itibaren yaşanan modern büyüme eğilimine karşı tutumu ve konumudur.

Metodolojik sınırlılıklar ve eksikler gözetilmekle birlikte elde edilen veriler Osmanlı ekonomisinin XIX. yüzyılda yaklaşık olarak %0,6 bandında ortalama gelir artış hızı yakaladığını göstermektedir. Büyüme eğiliminin arkasındaki ana etken olarak, tarımsal üretim faaliyetlerinin iç pazarlara ve ihracata yönelmesi ile bu yönelimin kısmî ölçekte de olsa demiryolları altyapısı tarafından desteklenmesi olgusu gösterilebilir. Ancak tarımsal üretim kapasitesinin gerek ziraat altyapısının iyileştirilmesi gerekse tarımsal ürünlere yönelik iç ve dış talep artışı kaynaklı olarak hızlı bir şekilde yükselmesi Osmanlı üretici kesiminin dünya ekonomisine olan bağımlılığını da artırmıştır.

Aşlına bakılacak olunursa Osmanlı iktisadî sisteminin zihniyet meselesi başlığı altında değinildiği gibi Osmanlı merkezî yönetiminin İttihat ve Terakki dönemine kadar sanayileşme hareketleri aracılığıyla iktisadî

gelişmeyi sağlamak gibi bir düşüncesi de olmamıştır. Klasik dönemde merkezî yönetimin iktisadî politika önceliklerini provizyonizm, fiskalizm ve tradisyonalizm ilkeleri çizmiştir. Elbette bu politika başlıklarının Osmanlı merkezî yönetiminin iktisadî sisteme dair önceliklerini ortaya koyması bakımından önemi vardır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bu politika başlıklarının önceliklerden çıkararak pratiğe dönüşüp dönüşmediğini de göz önünde tutabilmektir. Bu çerçevede XVI. ile XIX. yüzyılın aksine XVII. ve XVIII. yüzyıllarda merkezîyetçi eğilim ve yapıların Celâlî isyanları ve âyânların yükselişinden kaynaklı olarak zayıflaması dikkate değer bir bağlamdır. Merkezîyetçi yapının XVII. ve XVIII. yüzyıllarda zayıflamasına karşılık, bu dönemde üretici ve tüccarların geleneksel iktisadî politika başlıklarını değiştirmesi için merkezî yönetim üzerinde otorite kuracak kadar güçlenemediğini de irdelemek gerekir. Bu kesimlerin otoritesi daha çok yerel yönetici kesiminde etkili olmuştur. Aynı realiteyi âyânların mukataaları ele geçirmesi sürecinde de görmek mümkündür. Âyânlar öncelikle mültezim olarak mukataaları işletirken, XVIII. yüzyılın sonundan itibaren malikâne sahibi olmaya başlamış ancak bu nadiren tam sahiplik özelliğinde görülmüştür. Başka bir deyişle âyânlar İstanbul'daki müzayedelere katılım şartlarının zorluğundan veya sermayelerini daha kârlı alanlarda kullanmak istediklerinden malikânenin tam sahipliğini almak istememiş, ancak mukataa üzerindeki kontrolünü kaybetmemek için de elinde küçük bir hisse tutmayı tercih etmiştir. Zaten takip eden dönemde, 1774 yılında Küçük Kaynarca Anlaşması ile sona eren Rusya Savaşı'nın getirdiği malî yükler yüzünden eshâm sisteminin uygulanmaya başlaması ile malikâne sistemi sona ermiştir.

XIX. yüzyıl'da merkezî devleti güçlendirmek, maliyenin gelirlerini artırmak ve devletin toprak bütünlüğünü korumak amacıyla gerçekleştirilen ancak Avrupa devletlerine verilen iktisadî tavizlerin gölgesinin düştüğü reform hareketleri ile birlikte Osmanlı iktisadî sisteminin klasik dönemi esnekliğini kaybetmiş, Osmanlı iktisadî sistemi kapitalist iktisadî sistemin edilgen bir parçası haline dönüşmüştür.

Kaynaklar

- Akar, Ş. K. (1999). *1876-1908 Yılları Bütçelerine Göre II .Abdülhamid Dönemi Maliyesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi.
- Allen, R. C. (2000). Economic Structure and Agricultural Productivity in Europe, 1300-1800. *European Review of Economic History*, 4(1), s. 1-25. doi:https://doi.org/10.1017/S1361491600000125
- Allen, R. C. (2009). *The British Industrial Revolution in Global Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Allen, R. C. (2022). *Küresel Ekonomi Tarihi Kısa Bir Giriş* (1. b.). (H. K. Cimitoğlu, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1940). Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hakana Mahsus İstatistik Defterleri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 2(1 - 2).
- Barkan, Ö. L. (1953). Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi. *Türkiyat Mecmuası*, 10, s. 1-26.
- Bocutoğlu, E. (2019). *İktisadi Düşünceler Tarihi*. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Braudel, F. (1976). *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II* (Cilt 1). (S. Reynolds, Çev.) Great Britain: Fontana / Collins.
- Carr, E. H. (2018). *Tarih Nedir?* (21. b.). (M. G. Gürtürk, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cezar, M. (1965). *Osmanlı Tarihinde Levendler*. İstanbul: İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi.
- Cipolla, C. M. (2021). *Dünya Nüfusunun İktisat Tarihi* (7. b.). (M. S. Gezgin, Çev.) İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Clark, G. (2013). *Fukaralığa Veda* (1. b.). (E. Demircioğlu, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Defterdar, S. M. (1987). *Nesâyihü'l-Vüzerâ ve'l-Ümerâ*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Eldem, V. (1970). *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Emecen, F. (1994). Osmanlı Siyasî Tarihi, Kuruluştan Küçük Kaynarca'ya. E. İhsanoğlu (Dü.) içinde, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (s. 5-63). İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA).
- Erdoğan, H. (2005). 820 Numaralı Temettuât Defterine Göre Tanzimat'ın İlk Yıllarında Mucur ve Hacıbektaş'ın Demografik Yapısı ve Sosyal Durumu. *Abi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), s. 95-102.
- Faroqhi, S. (2006). *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*. (E. S. Özcan, Çev.) Ankara: DoğuBatı Yayınları.

- Genç, M. (2014). Klasik Osmanlı Sosyal-İktisadi Sistemi ve Vakıflar. *Vakıflar Dergisi*(42), s. 9-18.
- Genç, M. (2022). *Osmanlı İmparatorluğu'da Devlet ve Ekonomi, I* (2. b., Cilt 1.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Genç, M. (2022). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi, II* (Cilt 2.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Güçer, L. (1976). *İktisat Tarihi Ders Notları*. İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı Matbaa İşletmesi.
- Güran, T. (2017). *Resmi İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi* (1. b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Güran, T. (2019). *İktisat Tarihi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Hall, R. E., & Jones, C. I. (1999). Why Do Some Countries Produce So Much More Output Per Worker Than Others? *The Quarterly Journal of Economic*, 114(1), s. 83-116.
- Heaton, H. (1995). *Avrupa İktisat Tarihi İlkçağ'dan Sanayi Devrimine* (1. b.). (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- İnalcık, H. (1998). Periods in Ottoman History. *Essays in Ottoman History*. içinde İstanbul: Eren Yayıncılık.
- İnalcık, H., & Quataert, D. (1994). *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914*. New York: Cambridge University Press.
- Karakoç, U., & Kaya, A. Y. (2021). Şevket Pamuk ile Söyleşi: 1960'lardan 2000'lere İktisat Tarihi. U. Karakoç, & A. Y. Kaya içinde, *İktisat Tarihi'nin Dönüşü Yeni Yaklaşımlar ve Tartışmalar* (s. 25-48). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karpat, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. (A. B. Tırnakçı, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kessler, G. (1940). *İktisat Tarihi*. İstanbul: Güven Basımevi.
- Keyder, Ç. (1980). Ottoman Economy and Finances. O. Okyar, & H. İnalcık (Dü) içinde, *Proceedings of the First Congress on the Social and Economic History of Turkey*. Ankara: Meteksan.
- Keyder, Ç., & Tabak, F. (1998). *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Küçükkalay, A. M. (2021). *Dünya İktisat Tarihi* (3. b.). İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım.
- Kütükoğlu, M. S. (2020). *Tarih Araştırmalarında Usûl* (13. b.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Maddison, A. (2006). *Development Centre Studies The World Economy* (Cilt 1 & 2). Paris: OECD Publications.
- Maddison, A. (2007). *Contours of the World Economy 1-2030 AD : Essays in Macro-Economic History* (1st b.). New York: Oxford University Press.

- Memalik-i Osmaniyye'nin Nüfus İstatistiği, Türkçe Yazma 4807*. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazma 4807.
- Milanovich, B. (2011). *The Haves and the Have-Nots: A Brief and Idiosyncratic History of Global Inequality*. New York: Basic Books.
- Neal, L., & Cameron, R. (2019). "Taşdevrinden Günümüze Özlü" *Dünya İktisat Tarihi* (5. b.). (Y. Bülbül, Çev.) Ankara: Orion Kitabevi.
- Okyar, O. (1987). A New Look at the Problem of Economic Growth in the Ottoman Empire (1800-1914). *Journal of European Economic History*, 16(1), s. 7-49.
- Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayın.
- Özbay, R. D. (1992). *19. Yüzyılda Osmanlı Mâliyesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Özbay, R. D. (2003). *19. Yüzyılda Osmanlı'da Devletin Emek İstihdamı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Özkaya, Y. (1977). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, 273.
- Özvar, E. (1999). Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü. *Divan*(2), s. 135-151.
- Pamuk, Ş. (1995). *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt I*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Pamuk, Ş. (2006). Estimating Economic Growth in the Middle East since 1820. *The Journal of Economic History*, 66(3), s. 809-828.
- Pamuk, Ş. (2021). *Osmanlı - Türkiye İktisadî Tarihi 1500-1914* (13. b.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pamuk, Ş. (2022). *Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadî Tarihi* (XIV. b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Panzac, D. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Parasız, İ. (2014). *İktisat Tarihi* (1. b.). Bursa: Ezgi Kitabevi.
- Quataert, D. (1977). Limited Revolution: The Impact of the Anatolian Railway on Turkish Transportation and the Provisioning of Istanbul, 1890-1908. *Business History Review*, 51(2), s. 139-160.
- Rider, C. (1995). *An Introduction to Economic History*. Ohio: South-Western College Publishing.
- Sahillioğlu, H. (1991). Askerî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 3., s. 488-489). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. adresinden alındı
- Shaw, S. J. (1976). *History of Ottoman Empire and Modern Turkey*. Cambridge University Press.

- Shaw, S. J., & Shaw, E. K. (1983). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*. (M. Harmancı, Çev.) İstanbul: E Yayınları.
- Tabakoğlu, A. (2005). *Toplu Makaleler I, İktisat Tarihi*. İstanbul: Kitabevi.
- Tabakoğlu, A. (2018). *Türkiye İktisat Tarihi* (Gözden Geçirilmiş 15. b.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Yediyıldız, B. (1994). Osmanlı Toplumunu. E. İhsanoğlu (Dü.) içinde, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (s. 441-510). İstanbul: İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA).
- Zeytinođlu, E. (1993). *İktisat Tarihi*. İstanbul: Süryay Sürekli Yayınları.